

Тернопіль. Кінець XIX ст.

Розділ IV

RENOVATIO

СПОГАДИ КОРНИЛА УСТИЯНОВИЧА 1860 – ПОЧАТКУ 1880-Х РОКІВ

Стаття присвячена постаті Корнила Устияновича, маляра, одного з зачинателів українського літературно-мистецького руху, української галицької літератури. Публікуються спогади Корнила Устияновича, в яких він намагається досягнути й збагнути свою добу, показати процес власного формування національної ідентичності. Устияновичеві спогади про 1860 – початок 1880-х років у Галичині є й цікавою літературно-мистецькою, й мовною пам'яткою становлення української мемуаристики й устремлінь на шляху уніфікації єдиної національної мови для різних держав, до складу яких входили частини розділеної України.

Спогади Устияновича є також і важливим джерелом як до його біографії, так і до історії суспільно-політичної думки XIX століття.

Ключові слова: Галичина, Корнило Устиянович, літературно-мистецький рух, українська галицька література, українське галицьке малярство, спогади

Ihor NABYTOVYCH

Professor of the Marie Curie-Skłodowska University
(Lublin, Republic of Poland)

KORNYLO USTYANOVYCH'S MEMORIES OF 1860 – THE BEGINNING OF THE 1880S

The article is devoted to the figure of Kornylo Ustyianovych, a painter, one of the founders of the Ukrainian literary and artistic movement in Galicia, Ukrainian Galician literature. Memories of Kornylo Ustyianovych are published here, in which he tries to comprehend and understand his time, to show the process of his own formation of national identity. Ustyianovych's memories of 1860 – the beginning of the 1880s in Galicia are also an interesting literary, artistic and linguistic monument of the formation of Ukrainian memoirs and aspirations on the path to the unification of a single national language for various states that included parts of divided Ukraine.

Ustyianovych's memories are also an important source for both his biography and the history of social and political thought of the 19th century.

Key words: Galicia, Kornylo Ustyianovych, literary and artistic movement, Ukrainian Galician literature, Ukrainian Galician painting, memories.

Корнило Устиянович, найстарший син українського поета Миколи Устияновича, народився у 1839 році у Вовкові неподалік Львова. У 1848 – 1849 роках він навчався у нормальній школі в Дрогобичі, далі – у гімназії та реальній школі у Львові та Бучачі. Після закінчення гімназії вступив у 1858 році до Академії мистецтв у Відні. Окрім студій у Віденській академії відвідував і лекції з історії, історії малярства у Віденському університеті.

В Академії Корнило Устиянович познайомився з малярами-поляками Артуром Гротґером, Анджеєм Грабовським та Леопольдом Льофлером. В Устияновичевих спогадах зафіксована загальна тогочасна атмосфера й проблеми українсько-польських взаємин, які обговорювалися в цьому колі. Корнило писав, що «поляки, з котрими я жив, малярі Гротґер, Грабовський, Льофлер та інші були добрими слов'янами і не перечили русинам прав...». Його підбадьорював як українця «польський патріотизм великого ґенія Гротґера і гарячого Грабовського, котрі хотіли Руси на Руси, а з тою Русею федерації свого народу» [4, с. 14, 15]. У Відні Корнило Устиянович познайомився й із білоруським та польським мистцем Броніславом Залеським, приятелем Тараса Шевченка, яких доля звела на засланні в Оренбурзі. Саме «Гротґерові і Грабовському завдячую я лучші перші відомости про життя Т. Шевченка, о ко-

трого поезіях я дещо чував. Вони завели мене до приїхавшого у Відень Броніслава Залеського. Той Залеський показав нам свої рисунки зі степів Аральських, оповідав о Шевченку і о тяжкій неволи, котру перебував [він] разом з нашим великим поетом і апостолом свободи» [4, с. 16].

У столиці Габсбурзької монархії сформувалася його мистецька концепція історичного та релігійного малярства. Вже у кінці XIX століття в греко-католицьких церквах Галичини створено було (зокрема й Корнилом Устияновичем) новий вид сакрального малярства: іконо-картину. «Вони використовували освячені віками, суто іконні образи й сюжети, але вводили їх у конкретну історичну епоху, коли жили біблійні персонажі або коли відбувалися вікопомні події. У зв'язку з цим в іконо-картинах зросла роль доквілля, особливо пейзажу та зображення інтер'єру». Однак ці деталі «проте, не відвертали уваги від іконного, містичного характеру самого образу чи події» [3, с. 97, 88, 95].

У той період Відень був потужним центром шпигунської й підривної діяльності Російської імперії. Офіційний представник російського посольства в Габсбурзькій монархії протоієрей Міхаїл Раєвський виконував місію поширення ідей панславізму під якими насправді ж приховувалися імперські плани Московії. У гуртку Раєвського Устиянович познайомився із ідеологом слов'янофіль-

ства Константином Аксаковим, сербським поетом Вуком Караджичем, почав захоплюватися віршами Алексея Хом'якова. Пізніше він згадував, що «зародок ідеї панславізму виніс я ще з дому. У мого вітця говорилося до 1860 року переважно по-польськи, хоча й отець був любимим руським поетом і виховував нас усіх у руським патріотичним дусі. [...] Додайте до того, що в школах учили нас язика церковного з виговором мало-руським, то й поймите легко, що я

понюхавши трохи тих язиків, а не навчивши[сь] окрім німецького, т. є. чужого – ні одного докладно, був відличним матеріалом на панславіста» [4, с. 8].

Корнило, шукаючи своєї ідентичности, на початку 1860-х у листі до свого батька Миколи запитував: «Скажіть мені, тату, що ми властиво є? Ми мислимо по німецьки, говоримо по польськи, а пишемо як? – по російськи!» [4, с. 11]. Додаймо, що отець Микола Устиянович, разом із кількома ин-

шими українськими священиками, не тільки виступав за співпрацю із поляками, а й у часи навчання в духовній семінарії брав активну участь у польському русі.

Спогади Корнила Устияновича, в яких він намагається досягнути й збагнути свою добу, показати процес власного формування національної ідентичності, націоналістичного світогляду, мають дещо дивну назву: «М. Ө. Раевській и російській панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого». Прізвище провідника московського імперського панславизму мало б наголошувати той важливий вплив, який ця доктрина мала на формування світоглядної парадигми українського галицького суспільства, яку загрозу несла у час становлення їх модерної національної ідентичності.

Устияновичеві споминки є й важливим джерелом до вивчення суспільно-політичної історії Галичини 1860 – початку 1880-х років: започаткування «Просвіти», знайомства Корнила Устияновича із галицьким магнатом і меценатом видання його поетичного доробку Володиславом Федоровичем [1, с. 253-254, 271-277, 502].

Мандри К. Устияновича до Російської імперії теж є важливим свідченням того, як Російська імперія поглинала український галицький елемент, як перемелювала українську ідентичність. І, водночас, як життя і мандри на Росії

формували й сталили національну тотожність мистця.

Про настрої маляра й поета у час написання спогадів свідчить лист до приятеля Тита Реваковича у травні 1885-го: [2, с. 565]: «Так, погано, брате, може не було ніколи. Люди бодай в щось вірили, а нині? Мерзість. І з откиж ту взяти поезію? А коли найдеся, чи не буде она брехнею? Чи не буде фальшивим сурогатом поезії. Годі, брате, годі, щось вартного писати! Нема для кого та й не позволить адська власть, та гадюка двуголова з мітрою і короною на чолах, та про ідіотів писати, а писати псалтирницькі подлости – обридло мені...» [2, с. 565].

Окрім усього Устияновичеві спогади є й цікавою літературно-мистецькою й мовною пам'яткою становлення української мемуаристики й устремлінь на шляху уніфікації єдиної національної мови для різних держав, до складу яких входили частини розділеної України.

1. Набитович І. Дерево життя літературного роду: Іван Федорович, Володислав Федорович, Дарія Віконська. Київ: Дух і Літера, 2018. (Серія «Постаті культури»).

2. Сокіл В. Епістолярій Тита Реваковича. Львів: Інститут народознавства Національної Академії Наук України, 2019.

3. Степовик Д. Історія української ікони Х – ХХ століть, Київ: Либідь 1996.

4. Устиянович К. М. Ө. Раевській и російській панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого. Львів 1884.

Усі посторінкові примітки і пояснення в тексті в квадратних дужках зроблені автором публікації.

Публікацію спогадів підготовлено за виданням:

Устиянович Корнило Н. М. *О. Раєвській и російській панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого.* Львів 1884. 86 с.

Корнило Н. Устиянович
(1839 – 1903)

М. Ф. Раєвський і російський панславизм. Споминки з пережитого і передуманого.

І Коляра читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганку,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду –
Всі знаєте. А своєї
Дас[т]ьбі...
Шевченко. Посланіє

Щоб усі слов'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди...

.....
Мир мирові подарують
І славу вівіки!

Шевченко. Посланіє Шафарика

Дня 2 (14) мая 1884 помер о. Михайл Федорович Раєвський¹, протоієрей при амбасаді російській у Відні. Був то чоловік незвичайний і впливав глибоко на всі майже народності слов'янські.

Я познакомився з ним перед двадцять чотирма роками.

Час то далекий, давний. Від тої пори багато я звидів світа і много спізнав людей; тож і не дивниця, що я про о. Раєвського і єго кружок не буду міг так всесторонно оповісти, як би то належало. Він і єго час стоять на моїх очах, не наче якій чарівний крайобраз вечірній, в котрім впоміж западаючої мраки блистять під заходячим сонцем тільки загальні форми; а глибокі тіни не дозволяють нам вглянутись і розпізнати подрібности.

Оскільки мені відомо, Раєвський ще перед 1848-м роком стояв в дружних відносинах до всіх майже передових слов'ян і познакомлював своє правительство з кожним ударом живчика народностей слов'янських.

¹ Михайл Раєвський (1811–1884), священник, керівник віденського осередку російських слов'янофільських комітетів; російський шпигун.

На його руки посилала Росія гроші і приряди церковні православним в Турції і Австрії; на його руки йшли також заповоги московських слов'янофілів для сторонників панславизму по всіх слов'янських землях².

Щонеділі, а бувало і щочетверга, сходилися в його мешканю знакоми йому діячі слов'янські, а з ними і молодіж, що пробувала у Відні. Вони толкували-спорили о своїх народних ділах, а привітний, симпатичний і освічений господар прислухувався пильно всему, лагодив спори і познакомлював усіх з Росією і її передовими слав'янофілами, як Хом'яков, Аксаков, Самарін, Погодин і інші.

Високий і показний ростом, хорошого лица, з кучерявим, уже трохи шпакуватим волосом, Раєвський умів собі надати великої поваги, а його глибокий, сильний і приятний голос вкрадався кожному в серце.

Розговори велися в мові великоруській; бували однак, між нами часто і такі люди, що говорили тільки по своєму, а хто раз провів вечір у «батюшки» – як ми кликали Раєвського – того певно закортіло піти там вдруге, втретє і далше. За кожним разом явилась там якась знаменитість слов'янська, або учулося щось нового, цікавого для слов'янського патріотичного серця.

В тім то жилім многоязикім товаристві виголошувано поезії на

всіх слов'янських мовах, співано народні пісні всіх земель «Слави» і друг другові жалувався на завзятих, лукавих ворогів і на щербату долю. А розговори були горячі, патріотичні, цікаві і дуже поучаючі. Хто там попав, почувся відразу членом великої слов'янської родини, а побачивши там часто всіх – не виключаючи і поляків – під одною стріхою, мусив затужити за чимсь, чого, може, й ніколи не було, а забажати того, що Бог знає чи коли й буде, – то єсть осущення ідеї всеслов'янства.

В тій ціли ставлялись всеможливі гороскопи і придумувались всякі способи дороги. Федерация була, здавалось, найотвітнішою формою осущення панславизму. Однак були і такі, що не вірили в злуку всіх слов'янських земель в одну державу, а надіялись тільки на сполучення їх в дві, т. є. російську і юго-слов'янську – по тій причині, що мадяри і румуни, вбиті клином в землі слов'янські, ділили їх на дві часті. В рахунок входив тут також сильно розвитий сепаратизм сербський.

Але именно ті сепаратисти, чії тенденції відроджуючоїся Сербії, а до того безмисльні спори хорватів з сербами і словаків з чехами, далше гегемоністичні змагання поляків і вже тогди виявляючийся народний розлад між русинами³ –

² Це є підтвердженням того, що М. Раєвський був координатором розгалуженої у всій Європі та Азії мережі, яку Російська імперія створювала для посилення своїх геополітичних впливів.

³ Цей розкол в українському галицькому середовищі між москвофілами (або «старшинами»), «юрцями», «святоюрцями» (тобто управлінням зі собору святого Юра) та народовцями К. Устиянович описує у цих своїх спогадах у найрізноманітніших виявах суспільно-політичного та культурного життя його сучасників.

убивали високомірні замисли і надії слов'янських федералістів, роздували в їх горячих серцях гнів на всю ту слов'янську мізерію і визивали бажання знаходу такої сили, котра б їх всіх всилувала до послуху, всіх научила згоди.

Тої сили, того киту надіялись одні від великорусского язика, другі від того ж язика і від православія, а треті голосили просто заповідь свою: один царь, одна церковь и одна віра.

До того посліднього пересвіду зайшли іменно старі слов'янофіли тих племен, що під перевагою будь німців, будь мадярів утратили надію виробити свій рідний язик і забезпечити життя своїй народности, котрі – як то кажуть – не мали вже нічого до утрати. Того пересвіду і були старші представителі словаків, словенців і полабських сербів. Вони боролись довгий час о бит свій народний, але ж, стярвши силу в тій довгій боротьбі, переконавшись, які великі перепони перед ними, а як низько стоїть їх народ, і побачивши майже неможливість конкуренції з чужою просвітою, покладали всі свої надії єдино на братню поміч Росії і на політичні перевороти в Європі. Як бідний чоловік, не маючий енергії і витривалости заложити власне господарство, бодай у спілці з другими єму рівними, а не хочачи валятись по світу – йде у найми до багатого брата, так і ті слов'яне, утративши енергію і витривалість, утративши надію на будущу Федерацію слов'ян, присягли московським слов'янофі-

лам на панрусизм і записались в горячі патріотичні жертволюбиві слуги Росії.

До них приставала помалу і та молодіж, що не винесла з дому ясної народної програми, що не була достаточо познакомлена з плодами своєї рідної словесности, котрої фальшива гордість не бачила в минувшости свого народа нічого світлого, котра утратила горячу любов до своєї народности – молодіж, котрої патріотизм був, проте, тільки негативним, – словом, котра кормила в собі більше ненависти до ворогів, аніж любови до свого рідного.

Попри тих ідеях прозябла між чехами також і нова ідея витвору одного словесного язика для всіх слов'ян через прийняття кирилиці для всіх мов слов'янських і при поспільному зблизу на полі словесному. Репрезентантами того змагання були професори Гаттала⁴ і Єзбера. Послідній потребував навіть видавати в тім дусі часопись всеслов'янську.

До тої групи належав, здавалось, і Адольф Ів. Добрянський⁵; до неї зближувались і молодші галицькі русини, котрі з досвіду знали, що декотрі букви кирилиці (ѣ, и, ъ, о) кількома способами вимовляються у народів слов'янських, або остаточно можуть до якого-небудь

⁴ *Мартин Гаттала (Martin Hattala, 1821–1903), словацький мовознавець, римсько-католицький священик. Переклав чеською "Слово про Ігорів похід".*

⁵ *Адольф Добрянський (1817–1901), український діяч, історик, москвофіл, панславист, депутат Угорського сейму. Батько Ольги Грабар, відомої за Гнилицьким процесом 1882 року.*

виговору приложитися; котрі вже з дому читали московські книжки виговором малоруським і розуміли досить добре. Тої самої гадки був тогди і я – і роздумував та агітував за нею у всіх кружках слов'янських, до котрих я у Відні належав.

Зародок ідеї панславізму виніс я ще з дому.

У мого вітця говорилося до 1860 року переважно по-польськи, хоча й отець був любимим руським поетом і виховував нас всіх в руським патріотичнім дусі. Дитиною прислухувався я, як отець читав матері Вальтера Скота в польським перекладі, я слухав поезій Міцкевича і драм Кожен'євського, а попри те читав і співав народні руські пісні Вацлава з Олеська, читав поезії мого вітця, співав пісні Падури, «Не згасайте ясні зорі!» Шашкевича і переглядав віденського «Вістника». В бібліотечці мого вітця найшов я також поезії чеські і учився їх напам'ять, найшов я і Краледворську рукопись і силябизував «Семейную Библиотеку», Зубрицького «Исторію Галицько-Володим[ирского] Княжества» і повість російську «Старый дом», – всі речі писані язиком великорусским. А читав я їх виговором нашим і чудувався дуже, що москалі мають в глаголі женської форми і говорять, напр[иклад], «дівица сказавъ это», а не «сказала это» – не маючи і гадки, що «сказавъ» стоїть замість «сказавши». Додайте до того, що в школах учили нас язика церковного з виговором малоруським, то і піймете легко, що я понюхавши трохи

тих язиків і не навчившись, окрім німецького, т. є. чужого, ні одного докладно, був відличним матеріалом пансловіста.

В моїй голові учинився хаос, а в той хаос падали, як іскри, слова Пушкіна, голошені Яковом Головацьким, моїм недалеким родичем: «Славянськіє-ль ручьи соллются в русском море, аноль ізсякнет – вот вапрос!» [«Чи слов'янські джерела зіллються у російському морі, чи воно висохне» – *словацьк.*]. В тім хаосі відзивались часто слова поета Коллара, котрими він звик був кінчати свої листи до Якова Головацького: «Kто neni panslav, ten je pes» [«Хто не є панславістом, той є псом» – *словацьк.*].

Такі речі мусили мати великий вплив на мою душу, мали вплив і на мого вітця, котрий, помимо щирої любови до своєї народности, не міг не признати якої-такої рації за мріями мужів, як Зубрицький, Головацький і інші, – дарма, що був лібералом і з удоволенням рецитувал Пушкіновий епіграм:

Чуда, чуда, нету словъ:
На престолѣ Нікалай,
На верьовкѣ Муравйовъ!
Переменіть мѣста словъ,
Будеть въ земляхъ Славы рай:
На престолѣ Муравйовъ
На верьовкѣ Нікалай!⁶

⁶ Диво, диво, немає слів / На престолі Ніколай [Палкін], / На виселиці – Муравйов! / Поміняємо слова місцями, / Буде в землях Слави рай: / На престолі Муравйов / На виселиці – Ніколай! – рос.

Однак він читав сю поезійку нашим виговором, – не знав московського, – і так, як і я, брав за наш язык великорусский, а москалів за русинів – бо преціж вони і писалися «русскими».

Під кінець моїх гімназійних студій попав я в читальні бібліотеки Оссолінських на патріотичні повісті польські, а в польській літературній часописі «Przyjacieł domowy» («Домашній приятель») на декотрі цікаві для мене статті і поезії, що [до]тикали Галицької Руси і козацтва. Теплі історичні співи за часи князів галицьких польського поета Моргенбессера визвали в моїй душі більше патріотичного чуття, ніж Зубрицького «Історія», котру я лиш насилу читав, а польські повісті Чайковського (Садика-паші), як «Hetman Ukrainy» і другі наповняли моє серце народною горделивістю і тугою за нашою славною, хоть нещасною, минувшостою. Тямлю добре, як в сімей клясі намовляв своїх товаришів Костіва, Пісецького, Блюса і інших, щоби почали розмовляти між собою по руськи; тямлю як я і Адольф Підляшецький писали руські поезії і хотіли розігріти наших соучеників до руського патріотизму. Не повелось нам – і свідком професор д-р Омелян Огоновський, – що – що я, стрітивши у товариші в глумі рівнодушність, написав «Елегію над Дністром», котру на питаннє, чи верне коли наша воля і слава, закінчив стихом:

И пукли струни, а звори і бори
Озвались глухо: ніколи, ніколи!
І Бескид обізвався на доли
Тим безнадійним: ніколи!

Поезію сю написав я якраз тогди, коли арештували у Львові Пашковського і Даниловича за політичний студентський заговор польсько-руський. Я вправді не почував ще тогди ненависти до поляків, – я почував до них тільки жаль великий; однак я не хотів з поляками в нічім в'язатись, і молоденькі заговорці, – котрих каса складалась з кількох шісток, а арсенал – з одної зіпсованої пістолі і старої вломаної шаблі, – мали замало відомостей і таланту, щоби я міг був до них пристати, – хоть я і знав добре, що се вони починають і був готов на всяке діло, коли б був мав бодай іскру надії на осущеніє відроди руського народа.

Професор Ом. Огоновський сконфіскував ту поезійку – я написав її замість задачі шкільної – і перестеріг мене не писати таких речей, коли не хочу попасти у в'язницю, бо зміст поезій був дуже революційний.

От таким-то я поїхав під кінець 1858 року до Відня.

Там попав я відразу між академіків [студентів] чеських, навчився швидко їх мов і познакомився з хорватами і сербами. Я полюбив їх, як братів, і вони полюбили мене. З русинами сходився я також, іменно з Василем Зборовським (Вислобоцьким), редактором «Вістника» і з Іваном Головацьким, его сотрудником, а

потім з о. Криницьким, префектом семінарії руської, з угорським русином, ректором Нодьєм, з руськими академіками і богословами. Всі вони говорили по-руськи (у Львові говорила старшина руська також по-руськи) і те підняло упадаючий дух мій патріотичний.

Прийшла італіянська війна, прогули пушки під Сольферином, затрясся деспотизм правління і врадувались народи Австрії⁷. Настали горячі часи. Всі слов'яни почали допитуватися за своїми правами, за свободою, і всі виказувалися значними поступами на полі словеснім і народнім.

Одні тільки русини – так думав я тогди – не поступили в нічім наперед, ба навіть почали абдикувати з горячих надій 1848 року⁸ і, друкуючи свої словесні плоди в великорусській мові, не бачили, що через те чим раз більше тратять землі під ногами. Сю нашу нездарність, се наше пониженне я відчував глибоко, писав і відчитував в семінарії горячі патріотичні поезії і написав лист до батька, в котрім находився ось якій уступ: «Скажіть мені, тату, що ми властиво, є? Ми мислимо по-німецьки, говоримо по-польськи, а пишемо як? – по російськи!» І лист той передав отець мій Богд. А. Дідицькому, редакторови «Слова», однак не відписав на него, хоть і рад був мого патріотичного настрою, з

⁷ Битва під Сольферино відбулася 24 червня 1859 року. Австрійська монархія зазнала поразки від Італії та Франції.

⁸ Мова йде про національне пробудження русинів / українців під час Весни народів.

котрого знов сміявся добродушний Іван Головацький, познакомивши мене з поезіями Пушкіна і Лермонтова. Він дав мені також «Russisches Lesebuch» [«Російську читанку» – нім.], з котрої я навчився московського виговору, а через те і розпізнав, що різниця межі язиком нашим а великорусским єсть далеко більша, ніж я доти гадав. У Криницького достав я Енгеля «Geschichte von Halicz und Wladimir» і «Geschichte der Ukraine und der Ukrain. Kosaken» [«Історію Галича і Володимира» і «Історію України й українських козаків» – нім.], – і сі діла були для мене неначе якимсь об'явленнем. Я кидався, я горячився, я готов був конспірувати. Однак в виду того, як мало у нас було зроблено на полі народнім; в виду того, що наші вітці тогди не мали і найменшого поняття о питомім інтересі своєї народности і Церкви своєї, котрій і лежить в безобіднім демократизмі; в виду того, що ми, замість хлопа підносити к собі, старались винестися понад него всім а всім, навіть і мовою; в виду безчисленних перепон, котрі мені кидалися в очі, – переслідований сарказмами, я не умів відповісти на них, а більше всего задля невідомости того, що विकипіло під той час в львівській молодежі, – в виду всього того не могли зацвісти надії, котрі я кохав в груді, і листок за листком опадав з того дерева народної свободи і будущини, що радувало мою молоду душу. Натомість зеленіло і цвіло всіми красками друге дерево – бу-

дущині слов'ян. Я належав до всіх товариств молодіжи слов'янської, говорив всіма мовами, радувався радостею кожного з них і жив їх надіями. І під той то час познакомився я з М. Ф. Раєвським.

У него побачив я старих ветеранів сербських Вука Караджича⁹ і генерала Стратимировича; у него являвся часто супер-інтендант словаків о. Кузмані; там познакомився я з приїхавшими до Відня звісними провідниками словаків, о. Гурбаном, автором пісні: «Nad Tatrou sabliska» [«Над Татрами блискавка» – *словацьк.*], і о. Раковським, завзятим панроссом, редактором церковної газети, печатаної в мові московській. Бачив я у Раєвського одного разу і славного Ігнат'єва і покійного щирого російського слов'янофіла Аксакова. Українця генерала Сулиму, автора брошури «La Russierouge» [«Червона Русь» – *франц.*], послів чеських і моравських: Ригера, Пражака, Бравнера, Зеленого і інших, славних-преславних чорногорців і багато знаменитих слов'ян, а між ними і живого, і бистроумного а завзятого угорського русина, Адольфа Ів. Добрянського.

В нашій товаристві говорилося о братерстві слов'ян, о внутрішній політиці Австрії і о дорогах, якими нам іти, щоб зайти до спільної цілі: свободи для слов'янських народностей і їх об'єднання.

⁹ Вук Караджич (1787–1864) – сербський письменник і визначний діяч національного відродження Сербії. Вплинув на відродження української галицької літератури 1830 – 1840-х років.

І вчинилося диво-дивне. Коли вся Галицька Русь приплеснула нашим послам, що зрадили поляків і станули в Раді державній поруч з німцями проти поляків і чехів, ми, віденці, одні каляли їх за те, бо ми стояли під впливом ідеї братерства слов'ян. Ми симпатизували з політикою чехів і хотіли привести наших послів і чеських до згідного діланя в Раді державній. В тій цілі запросили ми послів чеських на сам Великдень в церкв св. Варвари [українську греко-католицьку церкву у Відні], а звідтам – на свячене до пок. Яхимовича. Тямлю добре, як ми з ними стояли в лівім крилосі під час Служби Божої, на котрій читалось євангеліє в дванадцяти мовах. Тямлю, як молодші з них (Зелені і інші) допитувалися нас о наших взаєминах з поляками, як спорили в нами і каляли поляків і русинів за наші спори, як один з них назвав нас «стадіонцями»¹⁰ і як великій Рігер, котрий до нашої бесіди не мішався, угамував свого товариша. Нагадую собі, як я сердився, коли наш митрополит при свяченім заговорив до чехів по-німецьки, як я лютився за те, що не прийшло до компромісу між нашими а чехами.

Ми не боялись мадярів, а противно, надіялись багато від їх прославленої свободи і я писав

¹⁰ Тобто прихильниками шваба графа Йозефа-Серафіна Штадіона (Стадіона, 1806–1853), який у 1847–1848 роках був галицьким губернатором. Граф Штадіон від імені уряду Австрії оголосив скасування панщини у Галичині. Підтримував русинів-українців у запровадженні української мови в шкільництві та адміністрації Краєм.

до вітця, щоби русини на підставі ревіндикаційного акту Галичини зажадали в соймі прилучення нас до Угорщини, надіючися з того в першій лінії сполучення галицьких русинів з угорськими, а в другій – більшої свободи. Однак не довго ми були тої гадки, хоть і приїжджі москалі, котрі (знаючи о нас, русинах, стілько, що ми о жителях місяця) похваляли єдино поляків і мадярів і радили нам союз з ними. Але А. І. Добрянський переконав нас о великій небезпеці, що грозила слов'янам від мадярів, і привів нас до иншого погляду.

Він гнівався на поляків за їх турко- і мадярофільство, кааяв їх голосно, що вони ціною неволі слов'ян хочять відбудувати Польщу, і старався відвести чехів від того неприродного союзу.

І був я свідком того, як він остерігав Ригера і Пражака, нинішнього міністра, перед мадярами і радив держатись німців [себто Австрії], радив помагати здавити давителів слов'ян, радив використати час, – перестерігаючи, що хоть нам Шмерлінґ не батьком, а тільки вітчимо, то все-таки прийде по нім одвертий ворог слов'ян, – а той поєднає німців з мадярами, стане проти нас, і чехи переконаються скоро, що їх політика була хибна і пагубна.

Таких і много инших важних бесід слухав я пильно і був, яко любимець кружка, нераз наперед познайомлений з не одною важною справою, котра мала пізніше явитися світови.

Я научивсь високо цінити таких людей, як Ригер, Пражак, Бравнер і другі, однак я не поділяв їх гадок, а прилип до А. І. Добрянського і до старих пансловістів всею своєю молодою душею, і я незчувся, коли прийшов до їх пересвідчень.

Холодною каскадою опадала на мій «рутенізм» бистроумна діалектика старих задубілих панроссів і приглушала незамітно голос нашої народної індивідуальности.

Пожертвоване єї для величі слов'ян і всеслов'янства відзивалося в душі моїй чим разголосніше, а безлична шовіністів польських неґація Руси на Руси сипала на неї грань і палила мене спрагою помсти над ворогами.

Однак моя щира любов до всіх народів слов'янських не дозволяла мені і тогди ще доціла зненавидіти поляків, тим більше, що тії поляки, з котрими я жив, малярі Ґротґер, Ґрабовський, Лефлер і другі – були добрими слов'янами і не перечили русинам прав, ба навіть і до москалів відносились не надто ворожо.

Но що ж? Їх було так мало, а представителі поляків, як н. пр. Кароль Роґавський, бувший президент республіки Краківської, і многи инші, видались мені так малими і так нікчемними, їх демократизм так лицемірним, їх зажерта ненависть до всего, що руське, так великою, а політика, мимо всего хитрого мак'явелізму, так сліпою і нездоровою, що я утратив всю надію на можливість якоїсь згоди з поляками і радо пов-

торяв за А. І. Добрянським бистроумно і тенденційно мотивовану неправду, що поляки – то зовсім не слов'яни, і що трактувати їх треба, як ворогів.

І як же мені було вірити в слов'янізм поляків, любити їх і шанувати? Роґавській – коли я у него був з малярем Грабовським – не умів мені інакше відповісти на жалобу: чого поляки їздили до Пешту? – як тільки банальною фразою банальною фразою: «Węgień i Polak – dwa bratanki» [«Угорець і поляк – два брати» – польськ.]; грозив, що нас, русинів, належало би всіх вивішати; показував на шаблю, з котрою дав фотографуватись, що вона буде мовою, котрою ми колись розмовимось; хвалився, що був ультрадемократом, а жалувався вітцеві мому в соймі на мазурів словами: „Та тут łotrom zachciewa się wykup na propinacye!» [«Та цим негідникам захотілося викуп на пропінацію!» – польськ.].

Юрій князь Любомирській – з ляхів, лях не русин, вимовлявся перед тим Грабовським від датку на повстанє польське¹¹ тим, що він не єсть обивателем Польщі, а тільки Руси...

А фактів ворожого настрою поляків до упадаючих слов'ян під ярмом Турції – єдино задля того, що їм помагала Россія, – було так много, спрага пановання над другими виказувалась по них так наглядно, що я не міг їх не признати за та-

ких самих ворогів слов'янства, як бусурманів.

Однак над все поразила мене мізерія повстанчого руху, викликаного паризьким «ржондом народовим», коли я учув у А. Гротґера від двох емісарів того «ржонду» [«уряду»] (були то Кайсевиц, заложитель ордена Змартвихвстанців, і єго шкільний товариш Тхуржницький), що в Польщі гаразд, що в Франції, именно в Парижі, такий деспотизм і шпіонізм, якого ніколи на Россії не бувало – і що викликається повстанне для того тільки, що за літ кілька хлоп польський буде завдячувати Россії свободу і повстанне більше не зробить – а зробить єго тепер несвідомо, бо єму кажуть співати напівцерковні, напівполітичні пісні, за котрі попадав під бич правительства і гине під кулями та багнетами війська в ложнім переконанню, що Москва напосілась на єго святу віру...

То і много інших речей, котрих згадувати не личить, обмерзило мені поляків і Польщу і зближало до москалів, – хоть і не чинило ще з мене «печеного» москаля. До того я був завільнодумний, а вихований моїм ліберальним у всіх галузях науки освіченим вітцем не так в сліпим догматизмі католицизму, як більше – що так скажу – в християнізмі, не мав я великої симпатії до православія, хоть і папізм був мені противний і я маячив о особній слов'янській Церкві. Я був ще русином, – тільки без ясної ідеї, без надії на будуще і без програми.

¹¹ Йдеться про польське (Січневе) повстання 1863 року, на яке польське громадянство збирало датки.

Мене ще тримав при народности моїй приклад сербів і їх демократизм. Вони хоть і любили і шанували свого «стрица» (москаля), однак більше любили свій народ і свій язик. Мене застановляла ясна свідомість своєї цілі у чехів, котрі хоть і голосили: «Mysme Slovane» [«Ми – слов'яни» – чеськ.], але за тим не менше гордо виповідали: «Mysme Āeři» [«Ми – чехи» – чеськ.]. Мене тримав польський патріотизм великого генія Гротґера і горячого Грабовського, котрі хотіли Руси на Руси, а з тою Русею федерації свого народа. Мене тримало щось – не знаю сам, що такого в моїй душі, котре мені веліло допитуватися за всім, що дотикало України і того всего, що там діялось. Іменно Гротґера і Грабовському завдячую я лучші перші відомости про житте Т. Шевченка, о котрого поезіях я дещо чував. Вони мене завели до приїхавшого в Відень Бронислава Залеського. Той Залеський показав нам свої рисунки з степів Аральських, оповідав о Т. Шевченку і о тяжкій неволі, котру перебував разом з нашим великим поетом і апостолом свободи. Оповіді ті, хоть я їм прислухувався в великою недовірчивостою, не могли не піддержати в мені догаду, що нам по Росії раю не сподіватись і що вона так само віддячує нам за наше добро, що ми їй віддали, як віддячила нам Польща. Нудьга мене томила.

Я ходив до всіх передових русинів і наслухував, якої вони гадки. Одні з них, як напр. многозаслужений організатор русинів

Куземський, видавались мені вузькоглядними «рутенцями», инший, як Литвинович, висказувались з найбільшою погордою о руськім народі і о єго «ein Paar dumme Pfaffen» [«кількох дурних попів» – нім.], Яхимович положив в мою душу тільки сумнів і жаль до судьби – і все, все, що я чув від моїх знаменитих краянів, доказувало стілько клерикалізму і австріяцизму, і виявляло таку недостачу народної програми і цілі, такий брак надії на будуще, що мене аж сум брав слухати їх мови.

Натомість відозвався до мене з поезій Хом'якова (котрі я дістав від Раєвського) такий патріотичний огняний дух всеслов'янський, кипіла в нім так горяча любов до всіх народів Слави – не виключавши і поляків, – віяло з них таким теплим вітром надії і будучність слов'ян сіяла в них таким чарівним блиском, – що вони стались відразу моїм евангелієм, а Хом'яков – ідеалом патріота, пророка всеслов'янства.

Даремні були врозумлювання Антона Могильницького, даремні сарказм і одного молодого буковинця, даремні насмішки з сина о. Стефана Качали, з котрим я якийсь час мешкав, даремні слова мого світлого вітця, що та ідея у нас не прийметься, бо в Галичині знаючих трохи по-російськи єсть ледви 2-3 люде; ширша, вища, яснійша ідея пожерла меншу, недоцвівшу: я запалився до панрусизму, а коли Коллара донька мені на одній прогульці – за річ чи декламацію патріотичну – вложила на голову вінець

дубовий, а А. І. Добрянській назвав мене молодим апостолом панславїзму, я був готов іти хоть би і на хрест за свою ідею.

Мимо то лучались часом у мене, особливо під кінець мого побуту у Відні, хвилі тяжкого сумніву. А навіщав він мене іменно тогди, коли мій ентузіазм повинен був уступити безпечному і глибокому переконанню о спасенности ідеї російського панславїзму.

Мати моя виправляла мене в чужину словами: «Десять раз мір, заким удариш»; отець напоявав: «non semper jurare in verba magistri» [«не завжди лайся словами учителя» – *лат.*], а щовечера переходити в пам'яті те, що пережилось днем, і вдавати собі на тій сповіді рахунок з усього, що учую і побачу, або прочитаю.

І я робив так. Зразу не спостерігав я нічого, немов чоловік, що з темної печери учиниться нечаянно перед ясним світом сонця. Однак пізніше, коли ставав спокійнішим, находив я часто не одно, що побуджувало до критики. Мені не сподобалось, що Хом'яков написав:

Арлы словянскіє взлетають
Шірокімъ, дерзостнымъ кріломъ,
Но мощную главу скланяють
Предъ старшімъ
севернымъ арломъ¹².

Hier zeigte der Engelden Pferdefuss
[«Тут ангел показав ногу коня» –

¹² Орли слов'янські злітають / Широким дерзновенним крилом, / Але сильну голову схиляють / Перед старшим північним орлом. – рос.

нім.]. Я питав себе: чи се конечно мусів він написати? І чим же той орел сіверний старший? Культура і просвіта стоять на Росії низше, чим у чехів і поляків, – те посвідчили ж самі москалі, що переїздили через Відень. Хіба ж він старший любовію до слов'ян? Історія виказувала всюди єго власний інтерес в тій любови. До того проїзжі москалі звали Раєвського по просту поліцейським шпіоном свого правительства і остерігали нас перед ним.

Суспільність великорусска – я читав тогди Гоголя – стояла в очах моїх низше від кожної з суспільностей слов'янських, і мені видавались байкою оповідання Раєвського і інших о гнилизні Заходу і о вищости цивілізації російської над цивілізацією других слов'ян. При тім я не міг не задуматись над страшним деспотизмом на Росії, котрого залізна безжалісна стопа здавила Україну, що прилучилась до неї з вольної волі і дала їй силу і значенне в Європі, так, як дала їх колись віроломній і лицемірній Польщі. О тім деспотизмі говорили нераз самі москалі і кляли, проклинали своє правительство, а образець того брутального московського тиранства бачив я ще дитиною в 1849 році власними очима на шляху з Сколего до Стрия, коли горде військо Николая йшло бити угрів¹³. Я бачив, як один жов-

¹³ У 1849 році через Галичину проходила російська армія, яка, на прохання цісаря Франца Йозефа I мала стлумити угорське повстання проти Габсбурзької монархії. Її очолював шляхтич-українець Іван Паскевич.

нір машеруючого підчас великої спеки російського полку упав на землю змордований. На него кинувся офіцер і ударив его шаблею так, що той і простягнувся. «Што! Ты умираєшь?» [«Що! Ти помираєшь?» – рос.] – запитав охрипим голосом. «Умираю, ваше блаґародіє!» [«Помираю, ваша шляхетносте» – рос.] – відповів конаючий солдат. Нагадав я і то, що оповідали поляки, і рожева зоря, що осіняла райським облеском ідеали душі моєї, забаґрялася кровію і покривалась чорною хмарою.

Але товариство, в котрім я обертася, не дало мені прийти до ясної свідомости моїх помилок. Воно мене переконало, що деспотизм єсть іменно та єдина сила, що може злучити слов'ян в одно тіло – і я зацитькав сам свої сумніви.

Я не міг погодити австрійській патріотизм А. І. Добрянського з его чимраз яснійш рисуючимся панрусизмом; я недовірчиво кивав головою на всі его національно-політичні парадокси, я підозривав его і Раєвського о гіпокризію і нещирість, коли вони доказували, що літературний язик великорусский не єсть властиво великорусским, а питомим нашим, українським; мене щось наче уколело, як Раєвський жалувася, чого я з супер-інтендантом словаків говорю в его рідній бесіді, коли той знає по-московськи...

Все то однак не могло настільки підкопати поважання мого і прив'язання до тих мужів, щоби мене відвернути від них.

Добрянський був для мене так добрим, так люб'ячим, а мої взаємини з Раєвським так ідеальної натури, що я прощав їм і очевидну неправду, виречену в хосен прийнятої мною ідеї, і боронив Раєвського перед его краями, котрі его посуджували о дуже а дуже поганії речі.

Тут мушу голосно заперечити поговірку, будьто би Раєвський тогди вже купував русинів для Росції. Того не було. Ми хоть і як бідні, а все-таки не надавались до того. Він не підпомагав, оскільки мені відомо, а я міг багато знати, нікого, а коли хто і брав з его рук якусь заплату, то був то гріш добре і чесно зароблений: гріш посланий ученими російськими на оплату за копії рукописей з публічних бібліотек і за витяги з слов'янських газет для російських видавництв.

Мимо то мені щось наче говорило в душі часами, що я не гаразд чиню, ходячи до Раєвського. Кружок наш, хоть не конспірував против Австрії, а тільки лучився для оборон і прав народних проти германізму, мадяризму і бусурманів, – замало покладав на власні сили, замало або й нічого не надіявся від Австрії, а занадто думав о Росції і надмірку славословив царя і его правлінне. Я знав, що Австрія дещо доброго для русинів зробила і я чувствував, що нам не личить проти неї конспірувати; а все-таки я зацитькував свої сумніви бодай гадкою, що Австрія властиво до нас русинів дуже проблематичне має

право, або й зовсім ніякого права не має.

Тільки одного голосу не умів я зацитювати – голосу Тараса Шевченка, про котрого оповідав мені один українець, Яблонський чи Яблоновський, і котрого отсі слова виголосив передо мною:

А тим часом перевертні
нехай підростають
І допоможуть москалеви
господарювати
Тай з матері полатану
сорочку здоймати!

Я застановлявся: «Що? як? і я перевертень?» – і був часами такий розлад в моїм серці, що я ставивсь до всякої праці неспосібним, переставав ходити до Раєвського, не вчашав між слов'ян, не ходив до академії, а мучивсь і бився з роями гадок, що неначе оси обсіли мою душу.

Тоді став передо мною мій добрий, честний і сумирний, а так нещастний народ, ставав у терновім вінці, ставав, ясніючий сумним блиском свого тисячелітного мучеництва; народ, котрого кровію богатились ляхи, москалі, мадяри і румуни; котрого замучене тіло обсіли і розгноювали жида... І я плакав, гірко плакав; в моїй душі піднімався опір і завзяття, і бажане не датись, і справа помсти, і щось неначе шептало мені в ухо: «Ти грішиш, ти тяжко грішиш! Не покидай свого народа!»

В такім настрою виїхав я 1863 року з Відня, бачив у Кракові рух

повстанчий в самому розгарі, позавидував ляхам патріотизму, пожалував їх безплідного бунту, бачив в'язницю Лянґевича, котрого що-тільки були ув'язнили, і запевнивши революціонерів, до котрих завів мене маляр Грабовський, що русини не підуть з ними, виїхав я до Львова.

У Львові я найшов своїх товаришів шкільних, найшов Остапа Левицького, Федора Заревича і Ксенофонта Климковича, говорив з ними много, однак ані я їх, ані вони мене не розуміли. Зате утишивсь я несказано тим патріотизмом, тим духом безпеки в свою силу, котрим віддыхали тогдішні українофіли.

Лайка „Kowbasiuk! Gonta! Żeleźniak! Hajdamaka! [«Ковбасник! Гонта! Залізник! Гайдамака!» – польськ.] і безчисленні інсульты сипались на нашу молодіж щодня градом, а вона не уступала ні на крока, йшла, йшла наперед за звіздою народною, що показала ся з Тарасом на нашім політичнім небосклоні.

Я дрожав з радости, довідавшись, що автор «Uciekinier-ів» [«Утікачів» – польськ.]¹⁴ відповів гордо директорови поліції Гаммерови, котрий боявся за его жите і радив виїхати зі Львова: «Я не потребую поліції, щоби мене боронила; від уцікінерів вборонюсь сам!» Я побачив в тім упадок рабського «рутєнства», побачив тую саму віру в себе, що нею звершеняли ворогів і другі

¹⁴ Остап Левицький, учитель реальної школи в Станіславові.

слов'яни. І хто б не запалив в собі світла надії, коли б побачив, що русин, дитя неволі і знаруги, відважить на таке горде слово, під час, коли в очах поліції заколено совітника поліційного Кучиньського? Кого б примірно урозумив, учувши, що той сам автор «Uciekinier-ів», обскочений ніччю інсургентами в кав'ярни Юзя Міллера, скочив за буфет, і вхопивши ніж, крикнув на них сміло: «Panowie! Kto się chce zobaczyć z braćmi z pod Miechowa – proszę bliżej!» [«Панове! Хто прагне побачитися з братами з-під Мехова¹⁵ – прошу ближче!» – польськ.]

Не дивниця, що і я мусив увірити, що і я мусив радуватись. Русь Галицька ожила і двигалась.

Поезія Дідицького «Niema Rusi», єї заповіт:

«Niema Rusi, niema,
choć jest i być musi
Przeciw rządowi Polski
wieczny protest Rusi!» –
[«Нема Русі, нема,
хоч є й бути мусить
Проти Польщі влади
вічний протест Русі – польськ.]

голосилася всіма з ентузіазмом, а знаменитий стих Кс. Климковича:

¹⁵ Під Меховим відбулася одна із битв Січневого повстання (у лютому 1863), де росіяни розбили військо польських інсургентів. Після битви росіяни добивали поранених і кидали їх у ями з вапном.

«Ruś będzie tańczyć!»

«Kozacy stoją – niech panowie zaszczą!» – [«Русь буде танцювати Козаки стоять – хай поляки починають!» – польськ.]

напував смілостю кожну руську грудь.

Приїхавши в гори з осенню до Коломиї, де я пробував два літа, я розглянувся краще і найшов всюди прозябаюче руське життя. Руська українофільська молодіж завела в домах наших руський розговор і тим способом виховувалось руське товариство; посипалися щедрі патріотичні жертви, появились удачні плоди народної руської музи, заснувався руський театр і виказався хорошими українськими штуками, а патріоти-академіки українофіли, що посвятились були йому, грали добре, грали відлично під дирекцією Бачинського і геніяльної єго подруги. Ентузіазм був великий, був загальний, і все те не могло не зробити глибокого впливу на мої переконання. Вплив той і щоденні спори з польськими противниками, діяльне життя і горяча участь у всіх народних справах затирали поволи пам'ять о тім зачарованім кругу Раєвського, з котрого я вирвався, і модифікували набуті там переконання в користь народної малоруської ідеї.

Я ще вправді декламував поезії Хом'якова, я ще признавався до ідеї панрусизму, однак я вже чув в серцю, що і ми не послідні

на Слов'янщині, що і ми щось значимо, і горделивість народна, що почала наливати мою душу, клолила її чимраз більше до уступок на користь слов'янського федералізму.

В поезіях моїх, імпровізованих для друкарні Мих. Білоуса в Коломиї, висказав я, як то мене болить, що Москва давить Україну, і я зробив їй острий виговор за деспотизм над народом нашим, котрий дав їй силу і нинішнє значеннє в Європі. Що більше, я не хотів – помимо ради вітця – трагедію «Ярополк» писати в язиці великорусскім, хотяй і признавав, що не умію так добре по-малоруськи, як по-московськи. А не хотів я раз для того, що не вірив в те, щоби мої письма найшли признаннє на Росії, а по-друге, мені виділось, що нам належить працювати не для других, а тільки для себе.

Мимо то я любив Москву. Я любив, як любиться надію, і я плавав з радости, читаючи бюлетень і приняття слов'янських гостей в Москві – і поїхав під кінець 1867 року до Холму, запрошений туди за заходом А. Шанковського, мого приятеля, князем Черкасскім малювати церкви.

В Холмі я стрітив много знакомих галичан. В Холмі пізнав я холмське духовенство, професорів-українців, московських достойників високих, в Холмі пізнав я і тамошніх поляків. Всі вони жили в вражді між собою і всі ворогували на галичан.

А бо ж і погано поводитись там мої краяни! Понижувались і інтригували, копали ями друг під другом, і всі з виїмком Криницького, Лаврівського і двох професорів Фединського і Бачинського, гонячи за грошем і почестями, маркувались більше православними, чим православні, більше москалями, чим москалі самі.

Як же ви тут живете? – питаю одного з них.

От так, бачиш, – відповів мені, – як ті ворони, що злетілись на польське стерво.

І той цинізм так мене заболів, що я написав одному з них на прощанє ось-який стишок:

Над Вісли берегами
Цариця нежива
Лежить, а над нею стадами
Літає гайвороння.

І краче, і клекоче
І крильми воздух б'є,
Злітав й сідав на очі
Мерцеви – і очі клює.

А перед там займили
Ворони з Галича –
Який же вид гидкий, немилий:
Стерво на стерві для стерва!

Стих той ілюструє наглядно мої тогдишні переконання.

Я хоть і ненавидів цілим серцем поляків галицьких за те, що починали нас давити, висилати на Мазури і заливати Русь нашу еміграцією своєю, а все-таки не міг я їх не пожалувати в Польщі, стогнучих

під тяжкою рукою Росії. Мені тим більше їх було жаль, що я вже тогди добачав, як вони падають жертвою не за свою народність, а за католицизм і за прагу панування над нами.

На тодішнє правительство російське я негодував за те, що воно замість всперти народність холмсько-руську, положило на ню, за порадою Галича, свою медвежу лабу і убило в самім зародці прозябаючий там націоналізм руський.

Я бував у холмяків, говорив з ними і довідався, що вони було подали петицію до В. князя Константина, щоб їм поміг двигнути – подібно галичанам – свою народність з-під переваги польсько-го елементу. Не перечу, що були між холмськими попами і відкриті

сторонники Польщі – я і з такими познакомився, – однак петицію до Константина підписала переважна часть духовенства, як посвідчав протоєрей Власевич і о. Баньковський (нині змартовихвстанець у Львові), і тільки загонистости, безтактности, гроше- і чинолюбю галичан маємо завдячити, що драконськими мірами позаводжувані реформи церковні, а позаводжувані з очевидною тенденцією переходу на православіє, зробили з холмяків ворогів Руси.

Народ, що привик до польських проповідей, народ, що привик до «godzinek i rózańców»¹⁶, народ, що

¹⁶ «Годинки» – паралітургічні молитви в католицькій Церкві. «Ружанець» – цикл молитов на вервечці.

засмакувавши в органах і многих інших противних духови руської Церкви а маловажних нововведеннях, однак народ, котрий мимо то все по ч у в а с я народом руським, не польським, – вони, галичане хотіли в однім дні набити на своє копито і, подібно візантійським іконокластам, викидали з церков в асистенції жандармів і війська латинські образи, рожанці, шкапліри і дорогі органи; позапускали бороди, понадягали колпаки і ряси, – одним словом, замість поучати люд, замість взбудити в нім любов до свого і обмежитись на найконечнійші реформи, – вони розсипались над дрібницями, над глупими формами і випереджували друг друга, гнучися в три погибелі перед леда чиновником!¹⁷ Для того то світлий ректор семінарії холмської, галичанин о. Іп. Криницький схарактеризував мені галичан на питанні, як вони ведуться, такими словами, що і не годиться мені їх повторити голосно. Він мене і перестеріг, знаючи, що москаль тільки силу і гордість шанує, щоби я, запитаний: чи ми радо привітаємо їх війська в Галичині, відповів: «Драться будем против Вас – вот што!» [«Будемо битися проти вас – ось що!» – рос.]. А він був панрос, і панрос з переконання.

¹⁷ Російський уряд заманював українських греко-католицьких священників-галичан на землі Королівства Польського високими оплатами і привілеями для нібито усунення католицьких впливів в місцевому церковному житті. Насправді ж ця діяльність стала приготуванням до конфесійного переходу українців і білорусів на окупованих росіянами землях до московського православ'я.

Но оставмо їх на боці. Вони гірко відпокутували за те, що з ролі борців за свободу зійшли на поліцейників – і я не буду ширше відслоняти сеї картини.

Тамошні українці і москалі мені вподобались більше, хоть і вони не були тим, чим суть українці і москалі в своїм краю.

Іменно українці, до котрих я з Галичини виніс упередженне, що вони суть сепаратистами і Бог зна' якими ворогами Руси, показали мені лучшими російськими патріотами, аніж я надіявся; а були при тім ліберальні, народолюбні і світлі.

Москалі давали учути на кожнім кроці, що вони панами, однак я був у них, іменно у Сідорського (він властиво білорус) «управляючого греко-уніятськими ділами в Царстві Польським» і у впливового Кокошкіна в великих ласках, і хоть я ходив в чамарі і в сіраку, то все-таки не стояв під надзором поліції, і мені, може єдиному, було вольно явно і голосно виповідати свої не кожному приятні переконання і погляди.

Тямлю, як я раз затриманий жандармом за те, що в чамарі не вольно було нікому ходити, відповів гордо: «Я ґаличанін, чістаму вся чіста!» [«Я – галичанин, чистому все чисте!» – рос.] і за се не мав я ніякої неприяности.

По пожарі прийняв мене адміністратор дієцезії о. Войцицькій на мешканне і харч в єпископську палату і я стрічався у него не раз з високими достойниками держави [Росії]. Тямлю, що раз чи то губер-

натор Громека, чи хто іншій, іронизував на галицький патріотизм, і все, що було тому присутнє, перепудилось, коли я єму відповів: «Я собі представляю Росцію як якого великана, багатого силою і маєтком, до котрого прийшла Галицька Русь і каже: “Дай! то твоя повинність!” За те ви нас і не любите. Однак коли б Галичина прийшла до вас з плачем і, жебручи, витягнувши руку, молила: “Великій, сильний, благородний, помоги! – то великан тогди би посунув руку в карман і сказав ласкаво, виймаючи мідяка: Вот тебе капєєчка!.. [«Ось тобі копєєчка!..» – рос.]”. Але не дождете того!» – додав я гнівно.

І се уйшло мені, як і багато, багато іншого. Я наводжу факт і на те, щоб виказати, оскільки товариство великорусське своєю, може, і оправданою погордою галичан, вплинуло на розбудженнє моєї національної гордості з шкодою панрусської ідеї, котрої я ще не був вирікся.

Товариство холмське, єго інтриги, єго виставні сибаритські гостини, єго газардові гри в карти і крайня неморальність – обмерзли мені скоро, і я з великою радістю кінчу сей уступ моїх споминок, хоть і десятої часті не списав тут з того, що тямлю.

З кінцем грудня виїхав я на Варшаву до Петербурґа. Я бажав побачити обі столиці, побачити діла штуки, о котрих чував, і вступити в одну з академій штуки.

Я не буду описувати подрібно всего, що я бачив і що мені приключалось в Польщі, на Литві і в

Петербурзі, так як і не описував я пригод своїх у Відні, діланя в Коломиї і інтригу у Холмі, – хотяй все те дуже а дуже цікаве. Але позаяк воно відносилось більше-менше лиш до мене і до лиць, котрі з отсими моїми споминками не мають стичности, то й обмежуюсь тільки на те, що дотикає прямо панславизму і моєї душевної боротьби.

Уже з Холмі виніс я те переконаннє, що москалі гордять нами, що нас не признають за «русскихъ», – що навіть глумяться нам, говорячи: «Што это за народ галичанє? Палякі – не палякі, українцы – не українцы, ані особой народішка про себя» [«Що це за народ галичани? Поляки – не поляки, українці – не українці, вони окремиї народець для себе» – рос.]. А князь Черкаській мовляв о лучших з нас, що галичани не годяться для Росції, бо «вони червоні республіканці і не пам’ятають Николаєвських часів», а ті, котрі й годились би, – то крайна дрянь і сволоч. І я вже з Холму писав до вітця, щоб русини не надіялись ні на чию поміч, а старались станути своєю власною силою:

Мужайтесь, хотя до нині
Не признають нас Русею
Ні в Петербурзі, ні в Кремліні,
Своев мужайтесь силою!

То переконаннє, наповнившє горечею серце моє, утвердилось в столиці Росції.

Я там віднайшов своїх шкільних соучеників, віднайшов і

Головацького Якова і інших, а їх оповідання – хоть і як російсько-патріотичні – навповняли моє серце тим, чим вони і не сподівались: наповняли сумнівами о правдивості і спасенності панрусизму.

Я найшов в Петербурзі велику російську цивілізацію, найшов високоблагородного серця москалів, з котрих один говорив напр.: «У насъ порядочный челаовекъ не ходить служить в Польшу... Какъ можна нещастний народъ папрать нагамі!» [«У нас порядна людина не піде служити до Польщі... Як можна нещасний народ кидати під ноги!» – рос.]. Я найшов і людей сприяючих сердечно галичанам, однак я і розпізнав, що Костомаров, Міклошич і другі учені правду говорять, що єсть дві руські народности, різні характером, обичаями, мовою, а навіть – помімо православія – і вірою.

Я приїхав в столицю Росії без рекомендуючих листів від о. Раєвського і других мені сприяючих високопоставлених і впливових лиць. Я не хотів від нікого брати рекомендацій для того, щоб люди, з котрими я зійдуся, не були зв'язані якимись взглядами і говорили зі мною отверто. І то було причиною, що я більше спізнав і більше побачив, ніж другі мої країни.

Галичани, котрі пробували в столиці Росії, були іншого крою, ніж ті, котрих я спізнав в Холмі. І вони вийшли з Галичини за хлібом, але вони вийшли по більшій часті за-для того, що не хотіли піддатися

системі Голуховського¹⁸, виселяючого русинів на Мазури.

Росія потребувала судейських освічених урядників і набирала їх тогди зо всіх земель слов'янських. Однак для її правительства показався буйним і ліберальним елемент, котрого їй доставила Галицька Русь, і воно було з него невдоволене. Воно постановило не дати галичанам місць в правительственній службі, хоть вони і поробили всі іспити, котрих від них жадано. Воно казало їм ще учитись і здавати іспит і на учителів гімназійних – і тим викликало між ними негодованне.

Даремно жалувались галичани міністри. Толстой відправив їх з нічим, ще й крикнув на них, коли опирались на своїм контракті: «Ради Бога! Чи ви думаєте, що тут в Росії венгерська конституція, що так до мене говорите?»

Яків Головацький, котрого під час московської вистави¹⁹ на руках носили, знаходив тепер всюди двері заперті – і всім їм кидано незаслужений сарказм в очи: «Хіба ж ви надіялись, що ми вас поробимо міністрами?»

То, і неодно інше, що чув я від мого товариша Блюса і від других

¹⁸ Аґенор Ромуальд Онуфрій граф Голуховський (1812–1875) – польський аристократ (народився і похований у Скалі Подільській), випускник Львівського університету. Один із найвпливовіших політиків 3-ї чверті XIX ст. у Галичині. Багатолітній намісник Галичини (1849–1859, 1866–1868, 1871–1875), міністр внутрішніх справ Австрії (1860).

¹⁹ Йдеться, очевидно, про той період життя Я. Головацького в Галичині, коли він сів там ідеї москвофільства.

приятелів, боліло мене дуже, хоча й не міг я не признати і того, що такі галичани, як Буцацький і деякі інші, поганим своїм поведенням шкодили своїм країнам і оправдували знеохоченне благородніших москалів до наших емігрантів. Слова: «Bleibe im Lande und nähre dich redlich» [«Залишайтеся в країні (удома) і живіть чесно» – німецьк.] і згадка пословиці: «Добрий козак не покине [за]для хліба громади, що б'ється з ворогами», – відзивалися в душі моїй щоденно і я рішився вертати додому. В тім замірі утверджували мене і Калужнянського (нинішнього професора чернівецького всеучилища), покійні приятелі мої Блюс і Бачинський, надіючись, що як ми демонстративно від'їдем, то їм всім легше стане.

До того додаю, як галичани переконали мене, що я – котрий тогди безперечно ліпше знав московську мову, чим нинішні наші панроси у Львові, – не умію того багатого і хорошого язика, і що потребував би ще много часу, щоб його вивчитись докладно. Вони і відвели мене від гадки познакомитись з Костомаровим і другими українцями.

Кружок, в котрім я обертався, був чисто великорусский. Москалі, з котрими я сходився, були для мене приязні і вибачали мені, помимо свого високого становища, лайку на їх правительство за те, що воно Ґолуховському, гнобителеві русинів дало орден, і наводили мене самі на єдиноспасенну для нас дорогу, на дорогу праці, на постанов-

ленне не надіятись на царі і князі земські, а старатися о власній силі. А робили то завітними для мене словами: «Маєте конституцію – помагайте ж собі самі!»

Мимо тої доброохотности для мене, вони мені не вподобались за те, що надміру вивищались понад других слов'янів і не слухали слів Хом'якова:

Не ґардісь передь Белґрадомъ
Праґа чешськихъ странъ ґлава!
Не ґардісь предь Вишеґрадомъ
Златаверхая Масква!

Вспомнімъ ми, радниє братья,
Деті матері адной:
Братьямъ – братскія абъятья,
Къ ґруді ґрудь, рука съ рукой!²⁰

Їх погорда виявлялась наглядно, коли вони твердили, що Ригер, Палацький, Коллар і інші великі слов'яни, наколи б жили в великій Росії, були б дуже маленькими людьми, – дарма, що я їм ставив за приклад невеличкі Атени і всесвітню славу мужність Греції. Погорда та діткнула і мене, коли один з них, запитавши мене, чи малював би я портрет царя і получивши відповідь, що я охочо приймуся за сю роботу і надіюсь єї довершити добре, бо я вже два рази малював портрет цісаря нашого в великих розмірах, – відповів мені добродушно: «Такъ вы настоящей царе-

²⁰ Не пишайся перед Белградом / Праго, чешских країн голово! / Не пишайся перед Вишеградом, / Золотоверха Москво! // Згадаємо ми, рідні брати, / Діти однієї матері: / Братам – братські обійми, / Ґруди до ґрудей, рука з рукою! – рос.

мазь, вазмітьсь за дело!» [«Та ви ж справжній царемаз, візмійсь за справу!» – рос.].

Я не прийнявся за діло, а загадав повернути домів. Про ті й тим подібні спостереження розказав я раз галичанам в притомности одного дуже чесного москаля. Но як же мене здивувало, коли вони оповідання і жалі мої прийняли холодно; тільки москаль обізвався до мене: «Хіба ж ви думаете, що на Росії хто-небудь читав Хом'якова? Хіба ж ви вірите, що він тут [є] для кого пророком? Він – апостол слов'ян, а не русскіх! Ми ж забогато маємо самолюбів, занадто переціняємо себе, занадто віримо в нашу силу і занадто много вихали в собі цинізму, щоби таких мізераків, як слов'яне, шанувати і любити. Слов'янізм був недавно у нас в моді, – бо се йшло в лад з нашою політикою. Він був тільки поривом одної хвилі і ми того готові були – коли б того правительство на правду було хотіло – багато пожертвувати без свідомости того, що діємо. Не перечу, у нас єсть серце, добре серце; однак будьте певні, що так, як ми і без глибокого заінтересовання готові все на хороше діло, готові навіть піднятися за слов'ян, так само ми готові також, і то вже на другий день, копути вас ногою і насміятись над вами так, як смієсь брутальна сила «кулак» над просячого милости ні мочою. Се вже хіба нашого виховання. Згадайте, що ми прозиваєм французів – французішкі, німців – немчуркі, – поляків – паля-

чішкі, а вас – хахлішкі; ще хвиля, а будете чути, як злаємо слов'ян – і, може, не без причин – братушкамі-машеннічками [братчиками-шахраями. – рос.]!

Я завстидався за них, за слов'янофілів, з котрими досі – було що було – таки ідентифікувався: «Як то? Вони не читають великого Хом'якова! Не слухають громового голосу єго святої ліри? Не йдуть за ним, за пророком своїм, що неначе той голуб архи Ноя, високо піднісся понад руїни і трупи потопа, несе нам благовістну вітку оливну мира і долі? Хіба ж їх душею не потрясають слова єго, котрі звертає до Росії:

Въ судахъ черна неправдой чорной
І ігомъ рабства клеймена
.....
І всякой мерзості пална
Скарей, амой себя вадю пакаянья,
Да громъ двайнога наказанья,
Не грянетъ надъ тваей главой!²¹

Хіба ж нічим для них єго просьба ко «всеросійському орлу», перед котрим вичисливши всіх слов'ян, що пробувають у тяжкій неволі, кінчить:

О, вспомні їхъ, арьоль палночі,
Прішлі ім звонкій твой пріветъ!
Да, їхъ утешіть въ рабской ночі
Тваей свободы яркій светъ!

²¹ В судах чорна неправдою чорною / Та ігом рабства затаврована [...] / Наповнена усякою мерзотою / Скоріш омийся водою покаяння / І грім подвійної покари / Не вдарить над твоєю головою! – рос.

Дрогобич у кінці XIX ст.

коло одного шинку, з-за стін котрого було чути співи. Я зайшов туди. Були то народні московські співаки. Вони співали свої протяжні пісні і вивискували такими голосами, яких я досі і не чув ніколи. І спів той мені видався диким, дуже диким.

Нараз заграла одна мелодійка і ударила мене в саме серце. Був то тільки один такт, але він нагадував мені щось лагіднішого, щось милійшого, щось рідного. І мені нагадалась Галичина, нагадалися наші пісні прекраснії, наша чаруюча коломийка. Я пригадав собі, як то я, ходивши до першої нормальної кляси в Дрогобичі в 1848 р., вийшов був на місто придивитися торжеству по причині даної конституції. Пригадав собі, як мені якась панночка кокарду пришпилила до грудей. Пригадав собі, як господар

всадив мені на голову конфедератку²⁴. Перед моїми очима станули дві музики, а коло кожної з них – інші люде. Я чув, як одна грала «Краков'яка», а друга коломийку. Я видів себе, як я важився, за котрою музикою піти, чув, як я крикнув : «То наше!» – і пішов там, де грали коломийку. Все те я ясно видів в одній хвилі – і сльози, горячі сльози, покотились із моїх очей – і я не міг вже витримати на тім місці і вийшов, і довго бродив поночі, як дурний, без мислі, без тямки, чого глядаю, чого мені треба?

Я чув то на кожнім кроці, що я в чужині, що більше, я чув, що апостоли моєї ідеї лицемірять, бо розпізнав, яка велика різниця межі

²⁴ Йдеться про біло червону стрічку (кокарду) і конфедератку (шапка з чотирикутним верхом), які були ознаками прихильників відродження Речі Посполитої.

російськими слов'янофілами у Раєвського, а тими самими слов'янофілами у них дома.

Там все – вабило, все – манило до Росії, тут – все відтручувало. Братерську любов являли вони (і мали справді в серці) як там, так і ту; однак коли вони там хотіли мати в слов'ян, а по крайній мірі в нас, русинів – москалів, то ту були більше одвертими і не признавали нас за «русских», а були між ними і мужі, котрі мене каяли за панрусизм, говорячи, що се «не чесно – покидати свій народ в користь другого. Любіть нас, як і ми вас любимо, а се буде найкращий панславизм і благовість свободи і лучшої долі для всіх нас».

До того показалось мені, що москалі, як учені так і низші кляси, котрі я также старався спізнати, – щодо характеру зовсім інші, як ми. Різниця та об'являлась в їх холоднійшій темпераменті, в їх реалізмі, в привязанню низших верств до форм і в багатьох, багатьох інших. Навіть напрям в їх, безперечно високо стоячій штуці, був зовсім інший, як той, котрий у нас плекався.

На вечірках у Ламанського, професора університету, котрого отець був тогди сенатором, а брат – директором всеросійського національного банку, збиралися люде світлі, благородні, любителі слов'ян, як дійствительний штатський совітник Гільфердінг, сліпець Ширяєв і щирі покровителі галичан. І я, хоть і як бридився товариством російським Царства Польського, не міг не почувти глибокого поважання і

привязання до тих передових людей Росії.

Однак мимо того і між ними все а все говорило до мене стома язиками, стома голосами: «Ти не – москаль, ти русин!» – а панрусизм, який тут величають, з єго державностею, з єго китайськими стінами обведеним православієм, з єго непобідимою перевагою великорусского елемента над всіми народностями слов'янськими, – єсть страшним змієм, котрий для вигоди одного племена пожре всю долю і всю свободу прочих слов'янських племен.

Але ж ідею, котра раз закоренилася в серці, не так легко звідтам прогнати, особливо коли проти неї не засіяв там образ кращої, яснійшої, спасеннішої ідеї.

І я придержувався тої ідеї задля немочи нашої, задля невіри в свої власні народні сили, задля убиваючої переваги російської словесности, задля російської державної і економічної сили, – придержувався, хоч і не вірив вже в єї єдиноспасенність, а клонив під нею голову, як клониться під судьбу, під якесь неумолиме фатум.

Що більше, я перестав вірити в братню поміч Росії і вилив свій жаль до неї в елегії над пам'ятником Петра Великого, котру, після поломаної апострофи до великого самодержця, кінчив словами:

Аднакъ напрасна я взываю,
Напрасна къ ліку ґолось шлю,
Напрасна... ґрудь тамъ чуґунная,
Чуґунъ не слышитъ ґрусть мою.

Шутя, ругая, мимо йдють
Толпа, вєсьолаво народа;
Ана нас немцями завьотъ,
Меня считаєть сумасбродамъ.
Гарда Рассія нас не знаєть,
Піруєть въ радостяхъ Масква,
А подъ Карпатомъ уміраєть,
Въ [страданіяхъ] єя сестра...²⁵

І я покинув користні роботи, покинув обіцювану мені стипендію, покинув надії на славу, котру мені всі люди – задля композиційного таланту в іскустві – ворожили, і поїхав, не вступаючи нігде по дорозі, до дому вітця мого, в наші Карпатські гори.

Я не розказав всего, що я видів, що я чув і що мені приключалось в Росії. Не все ж бо і годиться розповідати.

Однак про те, як я там бився згадками, як я болів душею, нехай посвідчить се, що я за цілого пів року мого пробування за кордоном ані одної ночі не міг поред ранком заснути і успокоївся аж тогди, коли я почув Русь мою під ногами, коли в нужденній корчмі в Стинаві під час великої заверюхи стрітився я неждано з вітцем і виплакався на єго груди...

Мені діялося так, як діялося тому, що утратив оскверненну милу душі своїй, а не годен єї покинути. Я там сох, жовк і туманів.

²⁵ Але даремно я закликаю, / Надаремно до нього голос надсилаю, / Надаремно... груди там чавунні, / Чавун не чує мого суму. // Жартуючи, сварячи, попри мене / Натопн іде веселого люду; / Вони нас німцями називають, / Мене ж вважають божевільним. // Горда Росія нас не знає / забавляється в веселоцах Москва / А під Карпатами вмирає, / У [муках] її сестра... – рос.

Отець не рад був з того, що я вернувся з Петербурґа. Однак отець – вітцем: він простив, нагнав мене до роботи: я вималював образ «Печера в Стра[д]чу» (нині власність п. Площаньського), а малюючи успокоювався і поволи приходив до себе.

Літом я читав втретє Шекспіра і полюбив єго; не дививсь на руські галицькі книжки і газети, не політикував, а коли до того прийшло, так і здобувався вже на такі слова: «І чи ж нам конечно випереджувати судьбу? Конечно самохить в гріб лізти? Хто нам заручить, що за 100 літ буде? Наше діло рятувати руськість. Чи вона буде московська, чи українська – аби руська! – А все-таки виділось мені, що ми повинні опертися на народній мові, коли не хочемо загинути, – бо глупим було би то правительство, котре би дозволило «москву» в Галичині.

Мені указувано на великі просвітні користи, які, мовляв, дасть нам язик великорусский. Я не перечив; однак я відповідав, що язик не єсть цілею, а средством, именно средством до просвіти; а що просвіти той язик найліпше служить, котрий для всіх верстов народа найприступнійшій, тож ми повинні триматись язика народного. Горе народови, котрого інтелігенція говорить иншим, як він, язиком!

Однак все те я говорив рівнодушно і додавав: «Робіть собі, як хочете, мені все одно!»

З осенєю я найшов свою давну енергію і поїхав до Львова, на хліб заробляти. У Львові пішов я до

Богдана Дідицького, розказав єму все, що міг, і просив не допустити до дальшої еміграції нашої інтелігенції на Росію; а почувши, що і Куземський вибирався в Холм, пригадав я собі з горем слова, котрі я сказав був у Варшаві Сідорському – управляючому греко-уніятськими ділами в Царстві Польськiм: «Ми не дамо вам Куземського, він нам потрібніший» – і я пішов до св. Юра.

Куземському я оповів, що діялося в Холмі, і відслонював єго від виїзду; а коли він мені об'яснив, що єго взаємин із митроп. Литвиновичем суть того рода, що він уступити мусить, то я радив єму опертися там на холмяках.

Куземський виїхав і Юр стратив єдину голову, що мала бодай охоту визвати в свого народа талант і інтелектуальні сили. Ніхто, окрім него, не погадав о тім, бо нікому навіть і не снилося про самостійність руської народности.

У Львові попалися мені в руки і руські [українські] книжки і газети, що в Галичині плодилися. Не дивниця, що я, привикшій до російського язика, не міг їх без обриду читати й мусив звиняти москалів, що сміялися над язичієм «Слова» і прозивали єго «єрундою».

Инакше прийняв я книжки малоруські, именно повісти Марка Вовчка. Мене ударила відразу різниця мови і стилю.

Відгадував я вправді і давнійше ті різниці межі мовою великорусскою а нашою; однак ніколи вони мені не ставали так переконуючо перед очі, як тепер, коли я із знан-

єм московського виговору станув око в око з чистою, як слеза, малорусчиною.

Супокійна гармонія слів, незрівнянна простота стилю і високогуманні ідеї тих повістей, непорочна любов народа, котра в них віяла, обдавала мене, як то кажуть, неначе йордановою водою. Мені нагадалася пісня народна:

Ой, дівчино, дівчинонько,
Як-сь ми миленька,
Як у літі, при роботі
Вода студененька...

і мені ставали сльози радости в очах на вид тих жемчугів словесних, які ми маємо.

Я взявся за студію нашої мови; я читав і полюбив всім серцем твори Т. Шевченка, П. Куліша «Чорну раду», Нечуя повісти і інших, – і мені було так, як тому, що вийшов з межі стін свого видуманого раю в істинний Божий рай з єго пахучою, теплою і свіжою весною. Я чув, як схне і гине велике божище душі мови: я чув, як єго місце займає любов живої, світлої краси моєї любої, обезсловної мови мого доброго, потоптаного, до життя простягаючого руки, народу.

Я зненавидів ідею змосковщення нашого народа, як ненавидів ідею полонізації, і старався всіми способами єї підорвати.

Защитники московщення нашого язика висмівали наші словесні труди і кольпортували чудовищні травестії язика Куліша в єго перево-

ді Біблії, вроді таких як: «Хай дуфає Сруль на пана».

Їх глум, їх погорда своєї рідної мови і початкових змагань словесних – плекати і приспособляти її до совершенства, видавались мені так неприродними і нерозумними, як погорда вітця до дитини, що не може з таким розумом говорити до него, як коли би була вже дорослою. Натомість плеканнє і поблажливу любов до всего питомого свого, хоть би оно було і як мізерне, ставив я за першу і найголовнішу признаку правдивого патріотизму.

Нас сердила тая недостача позитивного патріотизму у більшій частині русинів і ми глумилися з їх книжного язика, пригадуючи анекдоту, зложену давніше на заступника ректора семінарії львівської, о. Ціпановського, в котрій сказано було, як то він заговорив одного разу до селянина :

- «Чоловіче! можливо ли сквозь сіє бреніє без опасности поврежденія сапог переґрести?»
- «Не розумію по-німецьки», – відповів селянин.
- «Глаголеши, аки би не бил єси бдяще».
- «Таки не розумію по-німецьки, єгомосьць», була відповідь селянина.

Ми цвіркали їм в очи тим, що коли в Галичині почало входити в моду слово «господин», один старенький священик, учувши єго

кілька разів від розмовляючих між собою гостей своїх, обізвався до входячої жінки: «Але ж, господине! панове за тобою допитуються, а ти не показуєшся!»

Я розповідав про те, як я одною разу деклямував на однім празнику у мого вітця Хом'якова і як один священик запитав свою сусідку: «Czy pani so rozumiała?» – і, почувши її відповідь: «Ani słowa!», – запримитив: «I ja także nie rozumiałem wiele, ale prawda, jak je to śliczne?» [«Чи пані щось зрозуміла?» – «Ані слова!» – «I я також не зрозумів багато, але правда, яке це є гарне!» – польськ.].

Всі ті сатири, котрими ми одні других обкидували, роздували в серцях русинів наремности, роздвоювали їх чимраз ширше і шкодили велико не тільки одній або другій партії, але навіть і цілій руській справі в Галичині.

Вертаю до себе. Запізнавшись з нашою мовою на писаннях найзнатніших українських писателів, я із соромом прочитав коректу моїх поезій, що почав був печатати в Коломиї, і написав сейчас до Мих. Білоуса, просячи єго, щоби друк застановив і попалив все, що вже було напечатане. Я рішився переробити «Ярополка».

Побіч студій язика, я познакомлявся ближше з моїм народом, котрого і свої і чужі прозивали «бидлом» а в котрім я найшов більше здорового накорінку і більше благородних інстинктів, чим в пануючих над ним клясах. Я переконався, що всюди, де тільки священик дов-

ші роки працював над тим народом, – народ благороднів, як цвітка на грядці, пещена рукою любови; я переконався, що той народ умів бути вдячним, умів навіть помстити кривди того, кого він любить.

Під той час був судією, а перше всемогучим «бецирксфорштегером»²⁶ в Сколім якийсь Ляврих. Він мав родича, завзятого патріотника, Мождзінського. Той Мождзінський агитував між селянами проти мого вітця і прозивав його зрадником, «москалем» і Бог знає чим. Притомним тому був один старший славчанській кміть, Василь Пронь. Слухав він, слухав, а в кінець не стало йому терпцю і він, не зважаючи на те, що Мождзінській – свояк всемогучого Лявриха, вхопив мого патріотника за обшивку і вдарив ним о землю зі словами: «Цитьте, паночку, і не кажіть нічого на нашою попа, бо вас роздавлю, як жабу!»

Я переконався, що наш народ піде за тим, кого полюбить, я переконався, що йому треба тільки просвіти, і я приступив до зав'язуючогося товариства «Просвіта», котрого головою був тогди молодий суплент Наталь [Анатоль] Вахнянин.

Однак з приступленням до того товариства я ще не зовсім приступив до сторонництва народного. Я був противний кулішівці для галичан, мене мерзило штучне, непотрібне і незручне ковання слів в язиці тогдішних галицьких на-

²⁶ Від німецького *Bezirkforgeschteger* – наглядач за певним округом, окружний інспектор.

родовців, я не рад був лайці на нашу святоюрську старшину, котру я звик був шанувати, мене боліло цькування на Росію, а надто в моїй душі відзивалося ще від часу до часу – особливо по горячих сварках з поляками – краканне могучого, російського орла півночи, Хом'якова.

Приступаючи до «Просвіти», я гадав причинитися также до уморення того нещасного нашого народного роздвоєння – і я кликав і просив всіх моїх знайомих вступити під її хоругви і погодитись бодай на одним полі, на полі всім нам спільним – на полі народної просвіти.

Але не збулися мої надії. Старшина Галицької Руси нап'ятувала основателів «Просвіти» знаком народної апостазії, купленої польськими грішми, і старалася викликати між русинами ненависть до того товариства²⁷. А я ж там у виділі засідав, а я ж о кождім ділі знав, я бачив кождий крейцар, що на сю «Просвіту» жертвували її основателі. Я був свідком щирої, безкористної праці тих людей, був свідком їх горячого патріотизму і жив з ними всіми так зблизька, що передо мною годі було укрити щось негарного. Я переконався, як чорна, як підла була клевета, котру кинено на Н. Вахнянина, мовби то

²⁷ Українське греко-католицьке духовенство загалом неприхильно зустрівало ідею народження «Просвіти». Перед першими загальними зборами Товариства комітет хотів відправити урочистий молебень, однак настоятелі-москвофіли усіх львівських греко-католицьких церков відмовили їм, відсилаючи організаторів з насмішками до костела, оскільки ідея створення «Просвіти» для них була «польською інтригою».

по 60-80 гульденів, і управляючи «Народним Домом» старшина тая підвищила чинш, а опісля і вповіла «Бесіді» поміщенне в тім, народними грішми здвигненим прибіжищи руськім²⁹.

І той крок нашої галицької старшини уважав я за неполітичний, за непатріотичний, за шкідний для руської справи в Галичині; бо аж він розділив галицьку інтелігенцію на два ворожі собі руські табори.

Були вправді і давнійше різниці, а різниці значні, криючися під покровом правописного питання³⁰, але русини жили спільно і сварились та мирились під одною стріхою. Відтепер стало инакше. Русини почали паюватися в два політичні сторони, почали одні других уникати, обносячися поза плечима і подаючи тим самим в руки ворогів своїх бич на себе.

²⁹ Тут ідеться про один із багатьох розколіїв в українському політичному русі в Галичині. «Старшина» (в основному церковний святоюрський клір) обрала, на відміну від «молодих» (народовців) москвофільську орієнтацію.

³⁰ Боротьба москвофілів із народовцями розгорталася, зокрема, й щодо фонетичного та етимологічного правопису. Збереження етимологічного правопису інспірувалося панславистськими промосковськими устремліннями. Ухвалу про фонетичний підхід затвердило Міністерство освіти 25 листопада 1892 року. Його головними засадами були: ліквідація випадково збереженого у 1848 році мертвого «йора» («ъ»), впровадження апострофа, запровадження «и» замість «ы», «і» замість йотованого «і» («іі»). Однак справжньою трагедією для галицьких москвофілів було введення літери «і» замість ђ, ѣ, ѝ, ѣ. Шкільна крайова рада 25 травня 1892 року прийняла ухвалу про запровадження фонетичного підходу для шкільних підручників, а в 1893 році затвердив його австрійський уряд. Затвердження фонетичного правопису стало одним із найважливіших факторів поступового усунення москвофільства з політичної і культурної арени Галичини.

З українського табору вигукано на юрців, що вони москалі, з юрського на українофілів, що – то поляки, – і ненависть до народного руського язика переняла юрців так, що вони висмівали щоденно язик наш, виносилися понад народ, з котрого вийшли, плювали в очи нашій славній козаччині, що за волю голови положила, і остентативно почали між собою уживати язика польського.

Якби нині чую – коли я зайшов одного разу до гостинниці, де тепер Штатмилер, і застав там двох моїх знайомих, що пізнійше високі місця заняли між русинами, – якби нині чую тую відповідь, котру мені вони дали на мої питання: чому говорять між собою по-польськи? – «По-московськи, кажеш, – відповіли вони, – не знаємо, по-хлопськи говорити не хочемо, отже, говоримо цивілізованою польською мовою».

Що за цинізм, яка сліпа ненависть до свого! Їм і в ум не приходило, що кожда мова в устах хлопа єсть хлопською, а в устах освіченого чоловіка єсть мовою освіченою.

Такі і тим подібні насмішки на наш прекрасний язик, чув я часто – і ревно плакали до мене слова вітця мого:

Ой, лиши з руська [українською]
дітині співати,
Бо руська думка –
сумний хрест на гробі,
А руська мова – сором на подобі,
А руське серце – туга степовая,
А руська доля – сирота німая...

Такі і тим подібні випадки відвернули мене зовсім від партії старшини, а приліпили до партії молодших. Я розумів, що можна любити і московське, і своє, я не мав нічого проти засади: «et hoc faciendum et illud non omittendum» [«і це треба любити, і те не пропускати» – лат.] – і я то видів на вичаючих добре язик московський українофілах; однак щоби любов [до] язика, котрого навіть і не знаєся гаразд, так виперла в серцях язик свій рідний, язик свій материний, щоби ним мерзитись, щоби єго перед ворогами єго подавати на поругу, – я того не міг помістити в своїй голові – і моє серце відвернулося зовсім, відвернулось на віки від тої ідеї, котру я любив, котра такі неприродні дивогляди породила в своїй утробі.

Політична ситуація була тогди для нас грозна. Міністерство було проти нас і політичний розум наказував занехати спорів і ділати сполученими силами. Тайні доноси Ґолуховського на Галицьку Русь представили єї – не без причин і – у правительства, і монарха за таку, що жене на осліп в рамена Москви, і заступник маршалка сойму Лаврівський³¹ переконав рік

³¹ Юліян Лаврівський (1819–1873) – український галицький діяч, суддя, голова «Просвіти» (1870–1873). У 1870 році став віце-маршалком Галицького сейму. Лаврівський був одним із ініціаторів перенесення на український ґрунт польської ідеї «органічної праці». Вже у 1861 році він створив товариство «Руська бесіда», яке було культурно-мистецьким об'єднанням, покликаним «підносити національний дух». Працюючи для української культури, Юліян Лаврівський намагався організувати польсько-український політичний діалог. Своєю поставою призвів

перед тим послів руських, що їм треба взятися за иншу політику, если маємо урятувати від заглади народність нашу в Австрії.

І вони взялись. Лаврівський виготовив в формі угоди з поляками акт, що заключав в собі жаданя русинів, звернені до сойму.

В виду неблагосклонности корони, в виду противности міністерства, в виду упадку використавшого настілько централізму і в виду того, що краєві справи таки мусіли рішатися в соймі, – треба було, будь що будь, держатись аж до останку тої так званої «угодової політики» і хто знає, може, би нам і удалось було в кінци хоть щось виторгувати для руської народности.

Інакше склалось. Наші московські приятелі³² (кілька літ перед тим навіть сам П. Куліш в письмі до Дідицького) перестерігали русинів перед згодою з поляками, а німецькі централісти писали лист за листом до наших послів – не входить в ніякі уклади з поляками, а станути в різкій опозиції проти них і проти федералістичного правительства.

Руські депутовані, ідучи за Наумовичем і Галькою, лишили Лаврівського, ба навіть станули орця против него і угрупувались коло В. Ковальського³³, – а Лаврівський, вибраний головою

до того, що в обох таборах – і польському, й українському було багато тих, хто ставився до нього з недовірою.

³² Себто українці, які жили в Російській імперії.

³³ Василь Ковальський (1826–1911) – український галицький діяч, зять о. Михайла Куземського, москвофіл. Автор «Повісті молодого Русина», «Дороги до щастя», «П'яниці».

товариства «Бесіда» і «Просвіта», старався оперти свою угодову політику на українофілах – і розлад між русинами заострився ще більше.

До того розладу причинилися немало обі ті діяльні і, безперечно, патріотичні личности – Лаврівський і Ковальський.

Я знав обох, однак не симпатизував ні з одним, ні з другим. Ковальський був шорсткий, переціняючий себе, автократ, Лаврівський – масненький політик. Перший ділав [впливав] деструктивно на русинів через свою нетолеранцію до всего того, що не йшло єму під лад, а другий через очевидне змаганне купити собі людей різними матеріальними обіцянками.

І ані той, ані сей не мали висшого погляду на речі, висшого полету мислі, словом, ні один не був тим вселюблячим, всеобнімаючим, за все дбаючим генієм народним, на котрого би можна, неначе на який образ, дивитись, котрого би можна було за неоспорний авторитет узнати і сміло за ним іти, куди лиш поведе. Ковальській опирався і опираєся і доси на німцях-централістах, а Лаврівський опирався на польській аристократії і стояв за федералізмом. І не могло инакше статись, як тільки так, що я, котрого ремінісценції слов'янські ніяк не позволяли брататися з німцями, пішов за Лаврівським, хоч і не дуже єму вірив, а пішов більше для того, що він давав опору народному сто-

Юліан Лаврівський (1819 – 1873)

ронництву і накликавав: залишити високу політику, а зайнятись всею душею народною просвітою і всякою, як то називають, органічною працею.

Я не повинен, властиво, тих речей споминати, бо вони не заставляли мене роздумувати над собою і не родили в моїй душі нових гадок і сумнівів. Однак я чиню се тільки для того, щоби пояснити, як се склалось, що в довшій час [я] занявся народними справами, ділав у «Просвіті», надзорував «театр руський» і писав; мене абсорбувала праця і я не думав довшій час ні над собою, ні над долею Руси.

Робилося, робилося много і я бував учасником не одного спасенного діла, втяв не раз і велике дурачество, гадаючи, що Бог зна' як мудро роблю... – то людська річ. І про те все нехай вже хто инший згадує і пише. Не про свої діла я тут говорю, а про те, який відгомін в душі моїй і який вплив на мене мали переконання і діла других людей.

Попри горячкової просвітній роботі сторонництво наше не спускало з ока і уговоної політики Лаврівського, від котрої ми таки дечого сподівалися.

Політика та упадала. Вона і так була не на руку польським загорільцям, а тут ще показалося, що за нею не стоїть ніхто більше, тільки Лаврівський, кількох послів і нерозвинене ще добре сторонництво народне руське.

Поляки тішилися, що для нас не будуть потребували ділати уступок, надіючися, що наше роздвоєнне само скрутить нам в'язи, – і ми стали побоюватися, що наколи не прийде до якого-такого компромісу між нами а «юрцями», упадок русинів в Галичині станеся лиш питанням часу.

Тогди впав Н. Вахнянин на гадку заснувати політичне товариство під давною назвою «Руська Рада», котре би лучило всіх русинів для оборони zagrożеної народности нашої, і говорив о тім з о. Павликовим.

Гадка прийнялася, прийшло до компромісового комітету і засновано спільними силами «Руську Раду».

Однак не всі народовці були відразу за приступом до того спільного політичного товариства, уважаючи той крок за абдикацію з надій своїх на самостійність народности нашої. Велися довгі і горячі спори *pro* і *contra* в помешканню К. Сушкевича, котрий був від самого 1860 року душею народної партії і її діланья.

Як він, так і Вахнянин, Партицький, Романчук, Олекса і Омелян Огоновські, [Василь] Ільницький, А. Січинський, а навіть сам Лаврівський освідчилися за приступленням до «Ради Руської» – і ми почали вписуватися в члени того товариства, а щоби мати директиву в инших поступках, ми виготовили народну програму, зв'язались держати її свято і постановили заложити свій політичний орган.

Тим часом рознеслися слухи, що ми хочемо розбити «Раду Руську». Святоюрці занепокоїлись і я бігав від одного до другого, запевняючи всіх, що нам ані в гадці таке непатріотичне діло, що ми постановили уникати всего, що би могло на загальних зборах об'явити наше роздвоєнне. Я показував навіть спис тих осіб, котрих ми хотіли мати в виділі, і виказав, що ми хотіли з своєї партії тільки трьох людей пересадити в заряд товариства.

Не помогло. Противники наші постановили викинути з товариства всіх вписавшихся мужів народного сторонництва, а ми, довідавшись о тім, вимогли на Лаврівським, що в такому случаю [він] виступить

з «Ради Руської», мотивуючи той крок неполітичним і непатріотичним поступованням юрців.

Признаюся, що я не вірив, щоби до того прийшло.

Я кинувся межі священство руське, що було з'їхалось на збори, уговорював, просив і перестерігав, щоби не давати згоди в самім зароді; а слова мої були горячі, були переконуючі.

Тямлю, як я в світлицях «Бесіди» в притомности многих а многих схопив одною рукою о. Бучацького з Яргорова, а другою його сина і крикнув, одвічаючи на інвектив і о. Бучацького: «Ви працювали і страдали весь вік свій для Руси і се син ваш посвячувався вже замолоду для неї всею душею, всею силою своєю. Ви – патріот, і він – патріот. Ви хочете блага руській народности і він, ваш рідний син, хоче того самого. Однак ви кажете, що ви – москаль, а він каже, що він – русин. Батьку, ріж сина! – сину, ріж батька! Іншої ради не знаю, коли не хочете згоди!»

Не допомгло. Священики були добре оброблені і не пійшли за своїм чуттем, а пійшли за злопам'ятною порадою юрців.

«Рада Руська» викинула з свого лона заложителів своїх, викинула всіх голоснійших народовців, окрім К. Сушкевича і Лаврівського, і нап'ятнувала змагання народного сторонництва п'ятном чорної зради.

Що вона більше постановила і як виступив Лаврівський, а за ним і патріот без змазі К. Сушкевич, – о

тім не стану говорити. Скажу тільки те, що той крок «Ради Руської» довершив розділу руської суспільности і ослабив Галицьку Русь на 10 літ, позбувшись такого політичного ума, як Н. Вахнянин, такої інтелектуальної і ораторської сили, як Андрій Січинський, такого характера, як Сушкевич, талантів, як В. Барвінський, В. Навроцький і многих, многих спосібних і горячопатріотичних людей.

О собі скажу, що мене той вердикт «Ради Руської» попросту поразив, бо чого як чого, але того я ніяк не надіявся дочекати, щоби мене, котрий тільки і тим грішив, що надто Русь любив, тая Русь викинула за двері.

Самолюбство моє було глибоко уражене; я ходив, як туман, і раз-у-раз зітхав, повторяючи слова одної поезії батька мого:

Бодай то руської
думочки не знати,
Серця не чути,
долю переспати!

Однак я не пересипляв долі, я почав міркувати, що з того буде? Я боявся зближаючогося упадку Галицької Руси. Ми були розстроєні.

Зганьблені перед цілою Галичиною за те, що любили народ свій, осуджені відступниками за те, що плекали свою рідну мову, прокляті зрадниками за те, що ми не хотіли Русь нашу друляти суньголов до гробу. Нам не лишалося нічого іншого, як придержуватись

Лаврівського, хочай він скомпромітував нас мотивами свого виступу з «Руської Ради». Він-бо не держався того, що ми єму припоручили, а використав ситуацію для себе в той спосіб, що закинув Павликови і всему зборови «нелояльність», надіючись, що через те як правительство, так і Польща будуть єго і партію єго попірати.

Він скомпроментував нас тенденціями голошеними в założеній часописі «Основа», котрої редактором поставив скомпрометованого Ксенофонта Климковича а котра мала на зовсім інших началах стати і розвиватися. Він вмовляв статтями тої газети в поляків і правительство, що народне сторонництво єсть уклінним правительству і приятним полякам, а се зовсім не було правдою, і довів в кінці до того, що єго всі відступили і як перше против «Руси» Федора Заревича, так тепер проти єго «Основи», прилюдний протест поставили.

Але ж був то і послідний час заявитися проти політики Лаврівського. Яко партія ми вже тільки ледви дихали – і я хоть ишов з нею, але йшов так, як той жовнір, котрий знав, що там, де єго ведуть, головою наложить. Я не мав надії на осущенне моїх ідеалів, не мав надії на самостійне життє мого народу. Перед моїми очима ставали всі перепони в своїй майже непоборимій силі, регочучись з нашого безсилля. Не страхав мене, правда, деспотизм на Россії і єго пригнетаюча інтелектуальна і матеріальна сила, не страхав мене і нерозум австрій-

ського правительства, не боявся я навіть грізної переваги сполучених з жидами ляхів, а боявся я одуру самих русинів. Боявся тим більше, що я той одур знав, що ним був також зачаджений, що на него довго а довго хорував і не міг цілими роками опам'ятатися і прийти до себе.

І я, подібно дитині, що в темній хаті в боязні співає і проганяє страх свій голосом, виспівував: «Ще не вмерла Україна», деклямував Шевченка і вливав цілу свою душу в єго слова: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля», додаючи тим собі відваги і електризуючи других вірою, котрої не було в моїй груді.

Першу искру тої надії запалив в моїм серцю українець Гладкий, муж світлий і розважний, указуючи на Україну з мільонами народу чисто-руського, з єї богатими містами і патріотичними дворянами.

Я слухав, слухав єго розказів, а далі й забрався і поїхав з почтенним купцем нашим Диметом в златоверхий Київ.

Я замешкав в Лаврі і сидів там щось два місяці, рисуючи з старих пам'ятників і малюючи для друкарні печерської Лаври образець «Воскресеніє».

Вечерами я і виїзжав на місто, заходив до діятелів українських і був свідком їх народних праць.

Тихо, крадькома, начею, неначе ті перві християни, що в катакомбах збиралися, сходилися вони на умовлене місце. І що ж, гадаєте, що вони там робили? Конспірували? Острили шаблі і кували списи? Динамитові бомби приправляли і

готовили повстаннє?.. Вони редагували українській словарь і оживляли заморену душу музикою материнної мови, з котрою перед божим світом і людьми примушені були ховатись.

«Доборолась Україна до самого краю!» Народ, що колись повелівав всій Русі; народ, що пролив море крові за свою свободу; народ, що родив Богданів і Дорошенків, народ, що родив Несторів і Тарасів, – той великий, красний, благородний і багатирський народ лежав за двіста літ збратаня з Москвою – «окований / одурений, кадилами обкурений», ні жив, ні мертв, і боявся очі піднести, боявся не то сказати, що він же... боявся слово речі в своїй рідній м о в і!

По єго церквах голосилися проповіді по-московськи; по єго школах учено по-московськи; міщан і купців єго зводили на жебри московські зайди, а синів єго, синів розкидувано по всій Росії, щоб тільки не на рідній, не для рідної землі працювали!...

І то мали бути ті ідеали, те велике щастє, котре я і другі уготовляли своїй бідній Галичині? І то мала бути та свобода, котрої надіялись галичани? І за те ми мали терпіти кривди від ляхів і від нашого правительства? Розступись земле!

Однак гадав би хто, що українці сепаратисти і що за те їх б'є московський кнут. Де там! Вони ж через мене переказували, щоб галичани занехали нерозумної лайки на Росію. Вони ж всі горіли для слави і чести Росії. Вони ж були всі за єд-

ностею державною народів Росії. Вони тільки бажали свобод і для свого рідного слова... І які ж вони сепаратисти?

Однак «добросовісні» мої краєни денунціювали їх за таких, денунціювали їх за полонофільство і за соціалізм – і правительство російське здавило груди України, неначе ті татари, що по битві над Калкою усіли обідати на умираючій руським святим князю, що не хотів пити кобилячого молока. І вони, і українці не хочуть того кобилячого нектару, – вони хочуть своєї питомої страви. І будуть її мати!

Es schmiedet kein Hammer
die Kette so fest,
Dass sie sich durch Kraft
nicht zerreißen lässt;
Der Hammer schmiedet,
die Kraft zerreisst, –
Doch die grösste Kraft ist
des Menschen Geist³⁴.

В Києві пізнав я також учених, як Антоновича і Житецького, поета Старицького, музику-композитора Лисенка, і був одного разу запрошений на вечерок єго превосходительством Ґалаґаном.

Ґалаґан, нині сенатор російський, єсть богатим і щедрим українцем, удержуючим своїм коштом одну гімназію. Він довідався, що

³⁴ Корнило Устиянович цитує, децю змінюючи, рядки Гарро Гаррінґа (Harro Harring, 1798–1870) – німецькомовного данського поета, письменника, маляра, революціонера: «Жоден молот не викує ланцюг так міцно, / Щоб його не можна було розірвати; / Молот кує, сила рве, – але найбільшою силою / Є людський дух» – нім.

ось то в Києві пробував такий а такий чоловічок з Галичини, і хотів спізнати різницю межі ним а живучими там галичанами.

І спізнав єї. Я зайшов к нему. Галаган – високий, хороший мужчина, з правильними лініями лица, показався мені дуже дистингованим і інтелігентним. Він прийняв мене ввічливо і розмовляв зо мною прекрасним русько-українським язиком.

Я застав там Юзефовича і кількох інших знатних людей; були там вже і мої краяни. Я говорив з господарем по нашому, а з моїми краянами по-московськи.

Розговор пійшов про Галичину і мої краяни понижали якомога свою рідну землю, прозивали Сушкевича і Партицького запродавцями ляцькими і заслугували за те ласкавий усміх високопоставленого перевертня Юзефовича, свого протектора.

Я був тронутий до живого тим, що вони так гніздо своє каляють, я їх ганьбив за те; однак я простив їм в моїм серцю, озирнувшись на те, з якої я школи у Раєвського вийшов і яке вони вихованне получили дома.

В київських українцях добачив я більше демократизму, чим націоналізму, однак їх змаганне зблизитись до народу і піднести той народ к собі, змаганне чисто гуманітарне, правдиво християнське, видалось мені дуже важним і потрібним для розвитку нашої народности.

В Києві указали мені і на людей, о котрих істнованю я досі знав дуже

мало; указали мені соціялістів, а найпочтенніші люди відзивались о них, особливо о одній жєнщині, так, як відзиваємось о первих християнах, як відзиваємось о святих.

Ті люди мене інтересували і відстрашували. Я чув про них дещо і мені здавалось, наче чую глухі гримоти якогось закованого під землю титана. Я в них видів кров, запеклу чорну кров, бухаючу з внутрішної тяжкої язви російського організму і мені нагадались слова Хом'якова:

Въ судахъ черна
неправдой чорной
І всякой мерзості пална!
Скарей! амой себѣ
вадою пакаянья,
Да громъ двойнаво
наказанья
Не грянетъ надъ
тваей г'лавой!

Однак я не глядав з ними знакомства. Не було вже коли. Моя калитка випорожнилась і я відїхав, хоть мені добрі черці Николаївського монастиря предкладали місце директора при своїй «рисовальній» школі. Я полюбив їх, благородних черців Лаври, однак я не хотів покидати і так вже розбитих і здєяткованих рядів галицько-руської інтелігенції.

Еміграція моїх краян на Росію видавалась мені по-просту утечею з «заповіданого поля», а я хотів бути подібним пчлці, котра зносить зі всіх усюдів мед і віск до свого улія, хоть, може, і знає, що той улій – не

її улій, хоть, може, і догадуєсь, як прийде господар і забере їй велику часть її пожитку.

Я виїхав і не міг вздержатись від того, щоб не об'явити моєї погорди для деспотизму в Росії. Я бризнув гордостею в очи урядникови поліції, котрий мені (на моє жаданне) давав розписку за взятих з мене 50 копійек якоїсь паспортної належності. Він написав там: «К. Н. Устіяновичу, австрійському подданому – а я перервав єму з бутюю: „Ви ашібаєтесь, у нас нет подданных... я громадинін!“» [«Ви помиляєтесь, у нас немає підданців... я – громадянин!» – *рос.*]

Я виїхав, дослідивши, що Київ тільки на око більше змосковщений, чим Львів спольщений. Я переконався, що хоть Україна спить, то спить вона тільки, неначе та добре зорана і озиминою засіяна нива, під снігами марта, вижидаючи першого життєдайного поцілунку сонця близької весни.

Я виїхав, поцілувавшись з Чубинським, попрощав єго і княжий Київ словами єго псалом: «Ще не вмерла Україна!» попрощався, чуючи, як в моїм серцю пускає надія свій третій листочок до животворячого сонця.

Роздався свист машини і поїзд рушив з місця. Холодний вітер замітав снігами, а на пероні стояла жінчина, скромно убрана, проводячи оком когось з від'їжджаючих.

Була то та сама нігілістка, котру мені одного разу показали українці. Сумне її лице ясніло несказаним супокоем і енергією, а з уст її пронеслося слово: «Эта не жертва,

эта должность» [«Це не жертва, це обов'язок» – *рос.*].

Біля неї станула убога, проводячи когось слезами і окриваючи лахманами дитину, що мала на руках. Нараз нігілістка споглянула на неї, зняла башлик з голови і, покривши ним ридаюче дитя, одійшла сквапно, не оглядаючись.

Я дивився з одвертого вікна вагону на сю християнську милостиню і через Бог знає яку асоціацію гадок обізвалося щось до мене: «А коли російське правительство не дозволить на розвій малорусчини, а коли воно уб'є благородні змагання українців і не допустить до того, щоб вони з москалями, як вольні брат із вольними братами жили і підносились – ті нас помстять!»

Проти мене сидів якийсь старий військовий – не знаю якої ранги. І той бачив діло нігілістки і єго нарушила милостиня і він воркнув, утираючи слезу: «Козирь-дєвка, єй Богу, козирь-дєвка!» – і почав зо мною розмову. Він розпитував про Галичину, про нашу народність, і коли я єму все розповів, що єго могло займати, покивав головою і сказав: «Да, всьо эта прекрасна. Я жалею надь судьбою вашей народности і будьте уверены, што мы, русские, гатовы признать украинскую народность і єя автанаміческіє аспірації; аднакь, скажіте пожалуйста, чемь оправдаете вы ваше право кь жізнї? Вєдь здєсь жівють только то, што неабхадіма нужнымь не только себе, а также і всем другімь. Вы-жь умерлі оть таво, што сталісь ізлішны. Неужелі эта разумна – васкре-

шать мертвеца, катораво жізнь не принесьот нікаму пользы? Развежь вы думаете, што существованье вашей народности каму-нібудь неабхадіма нужное?» [«Так, усе се прекрасно. Я співчуваю долі вашої народности і будьте певні, що ми, росіяни, готові визнати українську народність і її автономні аспірації; однак, скажіть, коли ласка, чим ви виправдаєте ваше право на життя? Адже тут живе тільки те, що необхідно потрібне не тільки собі, а також і всім иншим. Ви ж умерли від того, що стали зайвими. Невже се є розумним – оживляти мертвого, життя якого нікому не принесе користи? Хіба ж ви думаете, що існування вашої народности комусь потрібне?» – *рос.*].

– «Як же ні? – відповів я, – не будь нашої народности, не буде і Федерації слов'ян, а останесь тільки деспотизм огромного великорусского племена над всіми другими, – не буде і свободи, а коли вона і буде, то разом з нею повстануть і національні питання. Наша жізнь – запорука свободи і лучшої будучности, взаїмної любови слов'ян!»

Ми довго ще говорили о тім предметі і чесний образований москаль сказав до мене на прощанню: «Вы правы! І еслі вы только не будете ставать пратівъ Россіи, то будьте уверены, што мы не будем препятствать вашему делу» [«Маєте рацію! І якщо тільки ви не будете ставати проти Росії, то, будьте певні, ми не будемо вам перешкоджати». – *рос.*].

Чудо і диво. Москаль се говорив. Москаль, старий немалий чиновник держави, а поляки, в котрих інтересі лежать здвиги руської сили, не тільки що не узнають того, але всіма силами стараються підкопати нашу силу і не дати їй розвинутиись, не тямущі на те, що коли удасться їм придавити народність нашу в Галичині, то загине вона і в Україні, що тоді безповоротно припаде великорусскому елементови 18 мільонів русинів і лавина 60 мільонів росіян роздавить безпощадно розділену, безсильну жменьку поляків.

Я призадумався і мені жаль стало поляків, що вони неначе потопающий, котрий попав на другого тонучого, хапаються нас без пам'яті, хапаються в боязни смерті, і обнімаючи і обезвладнюючи наші рухи, – тягнуть нас на дно вира, в котрого не буде рахунку. Однак я не тратив ще і за них надії. Я вірив в розум людський, вірив в застанову і розмисл, і надіявся, що з часом і поляки прозрять і догадаються, де їх інтерес і сила.

В такім настрою душі я приїхав до Львова і говорив і ділав після тих моїх переконань і агітував за згодою між сторонництва руських централістів і руських федералістів, помимо перфидії товариства «Руської Ради».

Однак тільки раз ще поспробував і пактувати з мужами русько-централістичної партії, раз один, коли Маркил Желехівській кинув мисль скликати «віче» в Галичі.

Я, зайшовши тоді з ним, чи з Сушкевичем, – не тямлю добре, – між старшину «Руської Ради», предложив плян скликання віча і просив, щоби в тім вічу взяли участь оба стороництва під проводом членів «Руської Ради». (Ходило про протест проти польської резолюції).

– «А чому ж ви тої маніфестації не зарядите і не зробите самі?» – спитав один із них.

«Бо ви поставили нас в таке становище, що мало хто повірить в щирість патріотизму нашого і діло готово не конче удатись», – одвічаю.

«Так! А патріотичним виступом на вічу, хочете, під нашою хоруговою доказати русинам, що ви такі добрі патріоти, як і ми. Дякуємо. То єсть проти нашого інтересу, – тож і не буде з того нічого...».

І дармо я представляв, що до такої маніфестації і їхні і наші сили, коли розділені, недостаточні, дармо переконував я, що треба получитись, дармо виказував важну ціль і великі користи з того віча, – тим людям не ходило, видко, о ніякі цілі, не ходило о заінтересованне і поученне народа, а ходило їм тільки о партію і о власть, котрою вони дорожили, із-за котрої вони боялися припустити нас до хоть би найменшого співуділу в народних справах.

Що більше, я прийшов до глибокого переконання, що вони не спосібні управляти руським народом, що вони не уміють виплодити з него сил і використати їх в хосен

єго, що вони – старий дуплавий пень, криючий при серцю крихту своєї пари, пень не пускаючий віт зелених, пень, в котрого холоднім і гнилим дуплі виводиться ящериці і змії...

І мої гіркі жалі на них малює досадно пісня, котру находжу поміж записками того часу, де я передвиджуючи грізні часи звертаюся до них і кажу:

О Юр, о Юр!

Ти вижидаєш чорной днини
І радуєшся, мов дитина,
Мздовоздаятелям страшним.
Не радуйся!.. на дню бо сим
Вся власть твоя і блеск пропаде
І ангел страшної заглади
Ударить в твій «Народний Дім»!
О Юр! о Юр!

Твій плуг, що ти держав роками,
Той дух злий вирве тобі з рук
І сить розтягне, мов павук,
Над всіми тими головами,
Що ти на них стояв віками,
І украде тобі їх всіх!
О Юр! о Юр!

І зерно те, що ти нікчемний
Для себе в нашу землю клав,
Хоть і дозріє в день той темний –
Не ти будеш єго збирав!
І з голоду ти пухнуть будеш,
І будеш битися у груди
За путь неправди, що в народі
По ній ходив ти, наче злодій!
О Юр! о Юр!

І дармо видаси на суд
Синів свободи, – а твій люд,
Що загуде в воскресні звони,
Дізнаєся, й рік не мине, –
Що він звонив на похорони

Своїй свободі і рідне,
Святеє слово вгнав до гробу...
На довгії роки до гробу!
О Юр! о Юр!
І сі роки будуть течи
Хоробов в каятю й жалю
На себе, Бога і світ, а ти,
Ти, Юр, і ті, що у краю
Верховодили нашій братії,
По закутках будуть ховатись –
Аж з страшним Галича проклятєм
Не ляжуть у могилу спати.
І вродиться нове тоди,
Здорове, красне покоління –
Пійде молитись на гроби
Своїх пророків і насіннє,
Що сіяли перед роками
Надармо по сухих землях –
Наново кинуть в скибу сю
Рабства слезою змочену...
І ізойде насіннє тоє
І в пишний колос зацвіте,
І зрадуєся ним весною
Все, що осталося живе.
І плід дозріє золотий
На корм душі всего народа,
І блисне знову день святий
Люби, і долі, і свободи!

Я подаю сю поезію не на те, щоби пам'ять наших, з многих взглядів отців від св. Юра і партію руських централістів подати на поругу. Я знаю, що які вони були – такі були, а ніхто їм патріотизму заперечити не може, а подаю сю поезійку тільки для того, щоб наглядно показати, який тоді дух мене пронімав і як я дивився на змагання і діла наших централістів.

О[тець] Стефан Качала³⁵ охолодив мене; він наповнив серце моє духом терпимости і виказав, що наша нужда не в тім, що Юр і руські централісти сякі та такі, бо правительство хоть би і найгірше, все-таки ліпше від ніякого, а нужда наша в тім, що ані у Юра, ані у нас ніхто нікого не хоче узнати авторитетом.

Пізнійше переконав мене Володислав Федорович³⁶, що нам, русинам, хибує тільки доброго політика, котрому би всі повисувались, а котрий оперував би партіями – раз сею, а раз тою, – як коли треба. Тоді показалося би, що і централістичне руське сторонництво могло би великі для народности і свободи положити заслуги.

Коротко по сім вибрався я зо Львова до Володислава Федоровича переробляти «Ярополка», до чого мене намовив покійний др. Володимир Ганкевич.

Однак заким то наступило, зайшла одна річ, о котрій ту також

³⁵ Стефан Качала (1815–1888), священник Української греко-католицької Церкви, український галицький політичний і культурний діяч, один із провідників народовців, противник москвофільії. Ідеолог створення товариства «Просвіта».

³⁶ Володислав Федорович (1845–1918) – український дідич, великий землевласник і політичний діяч, власник маєтку у Вікні, поет і автор збірки афоризмів та наукових трактатів польською мовою. Був одним із найбільших меценатів для української культури й громадського життя, одним із перших голів «Просвіти». Його донька – українська галицька письменниця, мистецтвознавець Дарія Віконська. Про них: Набитович Ігор. *Дерево життя літературного роду: Іван Федорович, Володислав Федорович, Дарія Віконська*. Київ: Дух і Літера, 2018. (Серія «Постаті культури»).

згадати не пошкодить. Одного разу прибігає до мене знакомий питомець духовної семінарії і розповідає, що якийсь молодий москаль снує по ботанічному саду і розговорює з питомцями, допитуючися, чи не знають вони способу, як би якісь важні писма перекрасти через кордон на Росію. Москаль – штука не певна, – каже, – та чи не пійшов би я довідатись від нього, що він і за чим він ту?

«Ну, про мене, – кажу – побачимо!»

І я зайшов в ботанічний сад і застав на лавці молодого жовтогривого чоловіка, що розмовляв живо з одним питомцем. Я приступив к нему і заговорив его мовою. Ми познайомились і він почав мені розповідати о революційних здвигах в своїй вітчизні. Я слухав его пильно, випитував о цілях тих тайних здвигів. На те він показав мені спорий жмут паперу, обнімаючий програму тайного товариства, до котрого належав, і прочитав мені дещо з неї. Однак все то, що він читав, видалось мені так запутаним, так неясним і визиркувало на світ Божий з такої, що так скажу, глибокої ями, що я довго не міг доторопати: чого вони, властиво, хотять і куди йдуть?

Мені виділося, що бачу перед собою чоловіка, котрий оббухавшись всячини, утратив і ту крихітку розуму, що мав, а занедужавши від того, маячить до мене з горячки. Однак слова его плили з так глибокого переконання, его очи горіли таким огнем віри і такою спрагою помочи бідним і потоптаним – а

хоть би за те прийшло і наложити головою, – що він упокорив бутну безпеку моєї висшости над ним і я почав застановлятися і розбирати его теорему і доктрину.

Він говорив о незавиненій нужді бідного чоловіка, говорив о віковичній несправедливости в товаристві людськiм, говорив о безмилосерднiм, роздавляючiм тиранствi капiталу і о новiтнiм уза-

Стефан Качала (1815 – 1888)

коненіи невольництві людей; виказував, як панує сила над правом, як нині «*homo homini lupus [est]*» [«людина людині вовк» – *лат.*] і запитав в кінці: «Як вам не вернесь ротом той обід, що его споживаєте, на сам спомин тих мiлiонiв бiдних, що під сю хвилю – коли ви розперізуєте пояс і собі прибагаєте, – не мають, може, що і в рот покласти і омлівають з голоду, витягаючи даремно до праці висохлі і безсильні руки?»

Він говорив неясно і сухо, заїкувався, голос его був подібний беканню кози, а лице его було мізерне і погане. Однак в словах его було так много християнської любови, так много сокрушаючої правди, що вони, неначе блискавиці, прошибали мою душу, і я кинув крадькома з рота цигаро, що его курив, встидаючись прибагів, що до них був привик, а в моїм серці обізвалися давне колись учуті слова Прудона: «La propriété c'est le vol!» [«власність – се крадіжка» – франц.].

– «Но як же зарадити лиху?» – спитав я поневолі. Він почав говорити о комунізмі в московських селах, заговорив о Бакуніні і Оґарьові і, вислухавши мої сумніви, додав, що їх діло – розвалити лихо; нехай будують ті, що прийдуть по них.

Однак на спомин тих двох соціяльних революціонерів московських ударили мої мисли в інший бік і я его не слухав більше.

Мені прийшли на згадку Раєвський і інші московські слов'янофіли, як вони глумились над соціяльною мізерією «гнилого Запада» і як вони (мужі правительства, противного всякій соціяльній реформі) вабили наші молоді народолюбні серця теоріями Оґарьова, як указували на комунізм землі в московських селах і як величались гордо, що вони все то з давен-давна вже мають, за чим «гнилий Запад» глядає, неначе за утраченим раєм».

Пригадавши собі Раєвського, пригадав я собі і мою Русь: побоївся космополітизму соціялістів, бо

космополітизм був у мене гробом моєї народности; побоявся і за Росію, віруючи, що поки Росія – поти слов'яни, я не прийнявся ширити тої теорії в Галичині, не піднявся і перекрасти письма за кордон. Того посліднього я і не міг прийнятись, бо ми не мали і не маємо ніяких тайних зносин з закордонською братією.

Я єму скавав, що у нас нема ґрунту для соціальної революції, що у нас конституція і що ми, ідучи явно, дорогою права, можемо здобувати поволи все, чого народ наш сам від себе забажає. Однак накидувати єму щось такого, що він криво зрозуміти і через те себе знищити може, ми не хочемо.

Мимо то я не міг народові мому не забажати більшої охоти до спілок, бо сильно розвятий (у нас) індивідуалізм роздробляє наші сили і гне наспід ноги сполученим експлоататорам нашої землі. Для того зажадав я, повернувши до мого помешкання, від Мар'яна Дилевського (злочастного шурина нинішнього міністра Зем'ялковського), котрому я якийсь час давав у себе притулок, щоб мені постарався о книги трактуючі о соціології. Він мені вичитав з якоїсь французької книжки, котрої назви не тямлю, як то впервопочатку запанував теократизм в імени Бога; як по нім прийшов до власти автократизм в імени короля; як французька революція повалила королі[в] і запанувало міщанство в імени капіталу і як тепер бунтується стан четвертий, робітничий, хочаки все обвалити і запанува-

ти во ім'я праці. Однак я не багато лизнув з тих книжок і поїхав в намові Володимира д-ра Ганкевича до Володислава Федоровича на село, де пробував півтора року майже безпереривно, то малюючи, то пишучи, то читаючи діла великих натуралістів і Бокля, котрого висліди (в його «Історії цивілізації в Англії») дуже важний вплив мали на мене. Іменно ударили мене три правди, до котрих він дійшов. Перше, що характер і судьбу кожного народа викохує підсоння і земля, а кують обставини, що під ними живе; друге, що Церков служить тільки собі, а не народним цілям; а третє, що реформа тоді тільки приймається в народі, коли єї потребу сам народ глибоко почуває і її жадає.

До того всего виніс я з книг великих натуралістів і те переконання, що так як з цивілізацією людства зміняється єго пійма о Бозі, так і змінитися з нею повинна Церков; инакше пропаде, а на єї місце вступить нова, відповідаюча піймам людства того часу.

Сі тези обговорював я часто з Остапом Терлецьким (пізнішим соціологом). Я учився реально дивитись на історію і на світ Божий, не міг однак погодитися з тим, щоби плюнути на весь князівський період наших дій, що завинив пізнійшій наш упадок; не хотів нашу нинішню Русь відорвати від єї кореня і посадити на битім шляху, боячись, щоби не здохла під ногами народів.

Щодо Церкви, то я видів добре з єї ж історії, як вона ставала тоді тільки по стороні покривдженого

народа, коли се йшло поруч з єй хісном; бо вона була (у всіх народів і всіх віках) цілею самої собі. Однак мені здавалося, що хоть Церков і єсть цілею самої собі, повинна также статись могучим средством до блага народів.

Русини пізнали се інстинктивно. Вони голосили все а все, що інтерес народний єсть інтересом Церкви, а інтерес Церкви єсть інтересом народним, – тож народність і Церков повинні друг друга вспирати. Але ж цілею нашої Церкви був, властиво, католицизм і тая ціль могла нас так забсорбувати, як поляків. Католицизм єсть ідеєю космополітичною і ми русини, служачи єму вірно, виділи в тій службі упадок своєї народности; а щоб до того не прийшло, треба нам було вибороти якнайширшу автономію руської Церкви.

Прийшовши раз до таких переконань, почав я пильнійше приглядатись нашій справі обрядовій і симпатизувати з тим рухом.

Третя правда, що реформи, хоть би і найкрасші, не приймаються в народі, наколи їх накидаєся згори, – і правда, котру стверджує історія на кожнім своїм листку, – напоїла мене великою радостею і надією.

Не спольщили нас 500 літ Польщі, не змосковщили 200 літ Москви, – даремні і нинішні змагання наших полономанів, марна робота наших москвоманів, безумні надії ультрамонтанів. Народ наш був, єсть і буде, світська інтелігенція наша останеся чисто народною інтелігенцією, а клір світлий і лібераль-

ний, клір, йдучий поруч з наукою, поступом і потребами народа, останеся нашим, руським кліром. Всі змагання, всі «реформи», всі «успіхи» ворогів будуть тільки кригою, що зверху скувала ріку, і пирснуть, як вона, за першим проблеском весни, і пійдуть, пійдуть долі водою.

І те переконанне виперло з мого серця весь запеклий гнів до ворогів мого народа, гнів, котрий нераз давнійше рвався з мене зиком: «крови мені, крови!»

Я чув, що мій народ безпечен. Я був спокієн о єго долю.

Но більше ще, чим слова Бокля, утвердив мене в тій безпеці один ірландець, з котрим я зійшовся случайно перед образом Матейка на всесвітній виставі у Відні, куди я був виїхав з Вікна в яри 1873 року.

Я стояв перед малюнком «Король Баторій під Псковом», а стояв умучений і заголомшений всіми тими чудами цивілізації, винаходів і штуки, що їх бачив на виставі, і тяжка дума давила мою голову: «І ти би, може, їм тут похвалився, і не один русин попри тебе. Та нема у нас проводу, нема тої голови з любовію до свого ані у Юра, ані в «Народнім Домі», ані в Ставропігії, котра би вивела руські таланти в люди на славу і честь свого народу!... Чи будемо ми коли світити чим-небудь між народами? Чи зможемо стати попри них?... А мусимо, мусимо, – бо коли не зможемо, то хоть би ми і отряслися з Польщі і Москви позбулися, то попадемо в рабство тяжше, гірше, – в рабство індустрії і капіталу чужинців...

І коли се так думаю, наблизився д'мені чоловічок малий, коренастий, з острими, видатними чертами а рудим волоссе́м, і запитав ломаною німеччиною, що представляє той малюнок, на котрого я дивився. Я одповів єму і між нами зав'язався розговор. Но як же ж мене здивувало, що він, видаючись за сина зеленого Ерина, він, католик і обиватель Великої Британії, почав хвалити і величати москалів і російське правительство.

Упало слово по слові і я довідався від него, що він і мно́гі єго країни так великою палають ненавистею до англічан, що раді би війни їх з Россією і побіди москалів над Великою Британією. Він розпитував про Россію і про мою народність, а я поучив єго, оскільки се було можна вчинити не многими словами, і уявнив єму нашу сумну долю.

І ви ще можете казати, що ваша доля сумна? – заговорив він хмурно по хвилі. – Не вартий той народ, вибачайте, жити, що має землю під ногами, має свій кусник хліба і свою рідну мову в роті, свою віру і свою народну літературу, а ще нарікає на свою долю і не вірить у свою будучність! Що би ви почали, коли б вам було так, як нам? Англі́йці видерли нам землю, англі́йці зробили нас своїми паріясами [паріями], англі́йці урізали нам язик наш, взяли нам мову, мені видерли навіть прізвище – старинне і славне. Все взяли, все, а ми ще не падем у відчайняння, ще маємо надію, не хочемо і не будемо англійцями! А коли всі наші

змагання будуть даремні, то, згадаєте моє слово, ми кинемо тій змії, що нас живцем пожирає [Англії] таку страву в її ненаситне черевище, що від неї [вона] трісне. Свою гнівну річ проривав він англійськими – мені не зрозумілими – проклонами і фразами, – і така лють скакала з єго очей, що мені і чудно, і лячно було дивитись на него.

Я зробив кілька замотів і старався єго успокоїти, бо ми йшли Пратером, а люде на нас ззиралися, гадаючи, що ми сваримось; однак він нетерпеливо перервав мої виводи і сказав злобно і гірко усміхаючись: «Ви того не розумієте і будете аж тоді добрим патріотом, коли спізнаєте, що то значить – не мати землі, не мати мови, а чути і знати, що єсться народом, народом копанним, наче собака, ногою».

По сих словах відойшов ірландець, порівнявшись з якимсь убогим убраним чоловіком, а я усів на лавці і думав ще довго над єго словами. І нас пожерла Польща живцем, наче змія, і прийшли народи і убили єї палками. Но що ж? Ми живі, ми не умерли... які ж ми нездарні і нікчемні, що життем тим покидуємся і наставляєм голову другій страшнійшій пащеці!

З ірландцем я не стрічався більше – він, видно, сам не бажав того, – але єго образ так ясно стоїть передо мною, що я кожної хвилі готов єго вирисувати з пам'яті.

У Відні запізнався я між иншими і з маркізом Бакемом, первим секретарем міністра Штремаєра, нинішним намісником Шлезька.

Він сприяв русинам і перестеріг мене говорячи, що ані міністерство, ані німці нічого доброго для нас учинити не можуть, поки ми не будемо тим, чим бути повинні – русинами. Він переконав мене також о правді слів підмаршалка сойму Ю. Лаврівського, що корона і двір усомнились о вірности русинів і підозрівають нас о московсько-православні тенденції.

Бувя також і у Раєвського. Я знав, що він довідався о моїм приїзді, і [я] не хотів, щоб на мене жалувався за те, що я єго не відвідав. Однак показалося, що моя ввічливість була зовсім не потрібна.

Раєвський прийняв мене на порозі і не хотів мене собі нагадати. Попросивши сідати, говорив холодно, уривисто, наче б чого боявся, і я по кількох хвилях встав і розпрощався з ним, мов би з незнакомим...

Іван Головацький, котрому я розповів про сю стрічу, засміявся і спитав:

– А як же вибули одягнені?

– Як салоновий джиґун.

– Коли б не те, то я би підозрівав, що він боявся...

– Чого?

– Щоб ви у него не просили грошей.

Я почув, як мені жаром обсипало лице. Я завстидався. Очевидно, тут много змінилося.

Я пригадав собі перві хвилі мого знакомства з Раєвським; пригадав

собі, як той чорнобай чарував і паморочив наші молоді душі надіями на восток, на восток, на землю обітовану; згадав, як вже тоді найкращі наші сили уходили на службу на Россію; числив, як много їх туди пійшло... як много найдорожшої руської крови убуло Галичині, – згадав все, що чув і бачив на землі тій обітованій, згадав і много иншого, чого мені тут писати не годиться, і в свідомости того, що Россія безпечна і гадки не має про Галичину, – гнів, лютий гнів стинав мені зуби і піднімав моє волоссе.

– «І то має бути поміч богато-могучого брата? То поцілунок утираючий сльози єго віковичної нужди – забирати нам всі ті сили, що ми їх кохали на оборону своєї народности, цідити з нас каплю по капли кров – на радість ворогам нашим?...

Не брат – а ворог так робить; не брат – а Юда так цілує.

Коли Хмельницький здався на вашу опіку, ви єго землею, здобутою кров'ю, з ляхом поділились; коли сонце волі в Європі засіяло, ви гірше ляхів нас в ярмо запрягли і вольную волю, окуплену морем крови і полону, ви на Україні в підданство змусили; а коли в Варшаві ляхи бунтувались, ви їм Русь, Волинь і Подолле польщити зволили, а тепер нас знову, по глупому Польщу давну розділивши, ніби жалуєте і вабите к собі мізерним грошем!

О! як би ви нас на правду любили і каялись з того, що давно зробили – ви би інституції наші обсипали

добрим, щоб стались кріпостями народности нашої, ви би простерли руку над нашим бідним народом, з-під котрого ніг чортова сила землю краде й грабить – і ми і той народ вдячні сльози лив би на вас дивлючися неначе на Спаса.... А ви?... Купуєте душі собі на послугу! Крадете сина нужденної вдовиці і учите єго плювати на матір! Грім і пекло!»

Скоро по тім повернув я в гостинний дім В. Федоровича в Вікні. На Федоровича я не міг мати впливу. На те я мав мало науки. *Ex omnibus aliquid, ex toto nihil* [Щось із усього, з усього – нічого. – *лат.*] кваліфікує добре на товариша, але не дає переваги. При тім я не був ні славним малярем, ні великим поетом, тож і не диво, що мені там рожі не стелилися під ноги. Зате научився я много від Федоровича і від його товариства, – і мрії, котрі в нас запалив Лаврівський, упадали. Він казав нам надіятись на руську і столичну шляхту. Я пізнав потому кількох із шляхти і не надіявся більше. Так як Львів мені нагадував все за все поговірку: «*Jak świat światem, nie był Polak Rusinowi bratem*» [«Як світ світом – не був поляк русинові братом» – *польськ.*], так по стрічі з шляхтичами польськими мені дзвонили в уха слова Сирокомлі:

Wił chłopów pałką,
Poił gorzałką,
Miał arendarza – і т. д.,
[Бив селян палицею,
Поїв горілкою,
Мав орендаря. – *польськ.*].

Так про них відзивалася українська пісня Куліша:

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється –
Поти серце українське
з панським не зживеться.

Я ще переконався, що так звана демократія польська, особливо полупанки і урядники, суть далеко більше фанатичними ненависниками Руси, чим висока аристократія, котра нераз виховує свої діти в пошанованню руського кліра і в терпимости для русьчини, – коли противно, «тромтадрація» польська – я не раз чув се – научала діти ненавидіти і гудити Русь до крайности. Не добром то ворожило на будуще і я бачив ясно, що як з ким, то певно не з «тромтадратами» прийде нам годитися³⁷.

О Вол. Федоровичу не скажу багато. Він був тоді дуже молодий і мав великий наклон до автократиз-

³⁷ Автор спогадів натякає на два різні типи польського вірнопідданництва та лоялізму щодо монархії Габсбургів у другій половині 1860-х років. Перша група повних лоялістів асоціювалася із Флоріяном Земляковським. Їх опоненти називали їх «мамелюками», тобто, за арабською традицією «тих, хто стоїть поруч царя», військового прошарку, який рекрутувався (подібно, як і яничари в Османській Порті) із юних рабів. Ця група орієнтувалася на тісні контакти із урядом у Відні, розраховуючи на дуже широку автономію Галичини. Українські питання для них залишалися другорядними. Другу групу уособлював Францішек Смоляк. Вона реалізувала ідею тимчасової лояльності до австрійського трону й не резигнувала з ідеї майбутнього відриву від імперії. «Мамелюки» придумали для них не менш злостиву назву – «тромтадрати», тобто – політичні пустодзвони.

му. Від того часу він много змінився і навчився много: видавсь однак і тоді вже дуже спосібним і ревним патріотом, хотяй його тодішній патріотизм був більш негативним, чим позитивним. А все-таки ставив він гордий клич, горду заповідь для себе і для нас: «Русь для русинів». Дай Бог, щоби та заповідь була єму провідною зіздуо! Дай Бог, щоб він кохав її в своїм горячим серці над всю суєту мирську! Дай Бог, щоб він, як вона того хоче, посвятився без задній гадки весь а весь руській справі, а я переконаний, що він при своїх політичних спосібностях, при своїй соціяльній вирозумілості і при своїх високих і високих відомостях – міг би взяти навіть провід русинів галицьких і помогчи їм облечись в таку силу, о котрій натепер і не думаємо.

З Вікна поїхав я в Сучаву, а звідтам – в Румунію і прожив кілька місяців в прекрасно положених і роскошних Яссах. Ясси і Букарешт мені видалися більше знімечченими і більше стогнучими під кощавою лабою жидів, чим Львів.

В Яссах пізнав я зійшовшого на біду князя Кантакузена, колишнього багатого претендента з російської руки на престол Молдави по Кузі. Послужилась ним Россія – не удалось – стратив величезний свій маєток, діти его виховувались у тестя князя Горчакова, а він сам диxав з милостини свояків. *Der Mohr hat seine Schuldigkeit gethan...* [Мавр свою справу зробив... – нім.].

Єму завдячую багато відомости о Молдаві і о деяких політичних

ділах і взаєминах его краю з другими державами і о заняттю Румунії Австрією під час Кримської війни.

В Яссах запізнавсь я і з одним знаменитим мужем Молдавії, з п. Яковом Неґруці (нині міністер Румунії) і бачив у него славного поета Александрі, аристократа розмовляючого по-французьки, а пишучого гарні румунські поезії.

Яков Неґруці познакомив мене з словесностею свого народа і я переконавсь з радостею, що ми русини таки не слабші від румунів, так як не низші від многих других народностей, а від деяких в Європі навіть сильніші.... Я почув ростичу силу нашу, я затужив за рідною землею, з котрої вісточки не мав, – і я покинув веселу і багату Молдаву.

Згадаю ще тільки, що я в Яссах познакомивс[я] з латинським ксьондзом Краснопольським, ревним а чесним поляком. Він ходив в шизматицькій рясі, з довгою поважною бородою. В его костелі святкувалися свята після шизматицького календаря і – о, диво – его ніхто не підозривав о схизму і Москву. В его костелі правилась часто і руська служба Божа.

Там познакомивсь я также з русинами. Вони були виходці з Галичини і Буковини, а прийшли сюда так само за хлібом, як ті наші виходці, що пійшли на Росію. Але яка різниця, яка пропасть межі одними а другими! Молдавські русини витали мене, як витаємо найдорожше, що маємо. Їх очи зависли на моїх устах, подаючи вістку о рідній землі, неначе б я голосив Євангеліє,

а слухи їх не пропускали ні одного слова рідної, вже майже позабутої мови – і я, радуючись їх щирим душам, їх патріотизмові, кидав (вечеряючи між ними на Святий Вечір) з слезю в очах «кутю» попід стелю, споминаючи Русь нашу святую....

А були то люди прості і бідні, зарібники, каменярі і ремісники, котрих струдженії руки я стискав, котрих мізерні лиця я цілував. «Повернемо домів, повернемо! – говорили вони жалістно, – повернемо, лиш дещо заробимо, повернемо голову покласти на рідній землі!..» А наші московські виходці повернуть? Як діти лишають холодну спопелілу хату і гроби вітця і матері своєї – так і вони покинули Русь свою. Покинули і не згадають про неї, не плачуть її слезями, не радуються її radoщами. Найшли чужу маму і встидаються своїй, не наче той ледачий син, що вийшов в пани і рідного батька в хату не пускає... Ні, вони не повернуть в хату нову, що ми будемо, а коли би і мали повернути, то певно хіба на те, щоб її зруйнувати власними руками святотатськими....

В Яссах спізнав я і многих поляків. Між ними а русинами найшов я также різницю, а то таку, що коли поляки ні з сего, ні з того росли в маєтки, русин і при найщирійшій праці і при спосібностях бідували. Поляк всюди вкрутиться, все зуміє використати. Єго шістку приймуть люди за гульдена, коли русин не дістане за гульдена навіть і шістки. Причина того лежить в слабому еґоїзмі русина. Він не має тої гордо-

сти і меткости, і тої безвзглядности, що лях, хоть має з природи більше таланту від ляха – і то наша найбільша народна хиба, причина нашого пониження... «Інакше б нам діти ховати [виховувати], інакше научати! Любов до всего, що своє, любов до свого народа і до себе самого – то перва заповідь, котрої як не будем держатись – можемо загинути мимо всіх талантів і всеї праці, що робимо, – погадав я собі тогді, – нині бо на світі або ти з'їш когось, або тебе з'їдять, – а ягниця не поконеє вовка».

На Буковині проживав я то в Сучаві у вітця, то в Радівцях – у брата, то – в Сереті у шурина, малюючи портрети і пишучи I-й і II-й томик моїх поезій. На Буковині мені сподобалося дуже. Тоді ще не знався був шовінізм румунський і вся верхня суспільність, зложена з всяких народностей, жила в згоді, терплячи себе посполу в своїх народних ідеалах і змаганнях. Навіть всі віроісповідання були перейняті тою терпимостею і я не раз бачив при одному столі руського уніятського попа з попом православним румунським, з монофізитом вірменським, з пастором кальвінським, що більше, з ксьондзом латинським. Всі вони жили в приязні і терпимости, і виділося, що надходить нова ера, ера правдивого святого християнізму. Навіть між русинами і поляками не чув я слова суперечки. Слов'янська федерація так і стояла передо мною і я нераз мовляв: «Що би то за рай був, якби чума забрала тих кількасот

крикунів, що на русинів горлають по Галичині!»

Однак я видів добре, що тій згоді на Буковині лиш поти, поки одна в тих народностей не візьме переваги над другими, і я укріпився в переконанню, що зі шкодою держави і слов'янства не буде добра, не буде згоди в Галичині, поки її не поділять на руську і польську, бо нинішня перевага поляків єсть так велика, що вони не чують потреби годитись з обезсиленими русинами; а через те наш край і засуджений на народні спори і на взаїмну ненависть народности руської з польською суспільністю на Русі.

На Буковині прийшов я також до того догаду, що лучше було Австрії кинути старими традиціями о королівствах і князівствах об землю, коли давала конституцію, а заложити новітну державу на новітний лад, розділяючи її на округи по народности без уваги на колишні границі і передавлені права. А коли б до того корона застерегла права народних меншостей в тих народних округах, не було би завистних народних спорів в многоязичій Австрії³⁸.

На Буковині кидалось мені в очи, як то ліпше людям жити в малій державі, чим у великій, в котрій голова краю не може ніколи так добре знати всіх і о всіх, як то дієся в маленьких землях – і я не міг не

³⁸ К. Устиянович натякає на тривалу боротьбу насамперед галицьких русинів-українців за поділ Галичини на дві провінції монархії – Західну та Східну – і можливість запровадження самоуправління у Східній Галичині, де русини-українці становили цілковиту більшість.

пристати на догад вітця мого, що, поки залізного канцлера³⁹ – поти і німецької держави без малих удільних князівств. Пригадають собі колишні столиці давнійшій добробит і хто знає – поверне все д'минувшому.

Голос з Галичини доходив нас рідко, а доходив тільки до Сучави, і ми мало знали о тім, що діялось на нашій землі. Тямлю однак добре, як одного разу вив'язалась була між нами в Сучаві диспута з-за пропаганди за отверезіннем народа, котра тоді захвалювалась (і вітцем моїм). В «Слові» отець заявляв надію на успіх тої пропаганди лиш натоді, наколи позаводяться «читальні» – чого, судячи по тодішній оспалости русинів, не надіявся дожити. Ми були иншої гадки, ми надіялись.

– «Дай Боже, – сказав отець, – однак до того треба мати таких народолюбців між попами, яких бува дуже мало. Треба і сміливіших світських, чим ви єсьте. Треба правдивих отців народа, треба неложних демократів, а таких нема, – бо ми виховані по-шляхотськи. Скажіть мені: чи найдете таких священиків, що волять при своїм столі посадити чесного господаря, аніж першого-ліпшого діюрниста або окомона? Чи багато між вами світськими таких, що не засоромиться поцілувати добрячого селянина, хоть кожний з вас не бачить в тім зла – поцілувати хлопську дівку?»

³⁹ Це натяк на політику канцлера Отто фон Бісмарка (1815–1890), який був головним промотором об'єднання німецьких земель.

Отець перестав, а велика правда і гірка іронія его слів сідала на наші очи і гнула їх в долину.

– «Інтерес Церкви, інтерес народний, ба навіть інтерес свій власний, – говорив отець дальше, – приказують священникові пильнувати школи, бо школа виховує молоде покоління, его будучу паству. А багато ви маєте таких, що не зважають на ніякі обиди і учать в школі? Інтерес Церкви, інтерес народний, ба навіть інтерес власний приказують занехати шумних весіль і празників, щоб і хлоп, котрий дивиться на попа, як на свічку – занехав їх так само і не виводив жидови остатної корови з стайні за угощення гостей своїх. А чи багато таких, що толкуючи слова Христа: «Марто, Марто, печешися і молвиши о мнозі, єдино же єсть на потребі! – живуть так скромно, як Бог приказав і не дають поганого прикладу картами і бенкетами? Чи багато таких, що стараються піднести селянина к собі і признають его за брата, аж того Христос хоче? Чи много таких, що завдадуть собі того мозольного труду вчашати до читальні і толкувати і научати єї членів з хісном для Церкви, народности і для себе? Інтерес Церкви, інтерес народний і власний хосен каже нам держати честь духовенства високо, каже нам викидати з межі себе священників негодних, каляючих свій стан і деморалізуючих поганим прикладом люд. В кожному деканаті знайдете такого, а проте ніхто на него не піднесе голосу і всі пристають з ним і подають ему руку, з чого ко-

ристають вороги наші – і так спадає ганьба поодиноких на весь клір і ширить сумніви віри в народі і пониженне руського духовенства...».

– «Добродушність, мягкосердність нашого клира не позволяє здоптати виновників, – сказав один з нас.

– «Так. Але та м'ягкосердність буде причиною упадку Церкви і віри і поки наш клір не буде поступати по словам Христа: "Аще тя соблазняет рука, уріж єї, а око – виколи его", – не вірю в таку повагу духовенства, якої нам треба для піднесення віри і народности нашої».

Я чув глибоко правду тих слів. Я знав попів, що видавались за найкрасших народолюбців, а витуманили лихвою сотні моргів землі у своєї же пастви. Я знав таких, котрих діти босі ходили, а вони програвали сотки в карти або пропивали добро своє і жінки. Я знав таких, котрих без ваги задавив би власними руками.... Однак то були одиниці, а проче духовенство я знав за чесне і народолюбиве, хоть оспале, несміле і непорядне. Мені прийшли на гадку і ті ревні слуги Церкви і народа, котрих сміло можна би поставити поруч самих апостолів Христа і я обізвався: „Суть такі підлі, суть; але їх мало, дуже мало. Все проче – то світле і красне, а між тими світлими і красними суть і правдиві звізди народа і ми поіменуємо чорних і викленемо їх в часописях наших, виполемо кукіль в пшениці...».

– «Не важтеся! – перестерігавсь отець. – Не забувайте, що ми – клір,

що ми – каста, і що нашим первородним гріхом єсть кастовість і непогрішність, дарма, що ми не латинські, а руські попи. Попробуйте і на найгіршого з нас указати пальцем – а повстане проти вас вся каста і горе народности від того розділу! А впливайте ви на добрих, котрих єсть огромна більшість, впливайте на тих безпорочних апостолів віри і свободи, на тих мучеників за народність, котрих, слава Богу, немало: нехай вони постараються о те, щоби клір викинув з між себе без милосердя всіх недостойних імени руського кліру...».

В тім дусі старався я впливати на знайомих священиків, пробуваючи то в Стрийських горах, то на Поділлю, то в Коломиї, то знову в горах. Однак мої слова не находили відгону, так як і не загіривали нікого до ентузіазму за ідею самостійности нашої народности – хоть я і не найшов кліра перенятим ідеєю панруссизму. Причини неудачі були многі. Я чув те глибоко, і як то і я колись був панроссом. Мої слова тратили силу перекону і я здержувався там, де було бухнути гнівом, а горячився тоді, коли не було і найменшої причини. Моє молодковате лице, моя наївність і недостача глибших відомостей будили недовірчивість в слухачах. Вони гладили мене по лиці, як добру дитину, і безпечні своєї вищости надо мною, над непрактичним поетом, котрого поезій ніхто не читає, усміхались добродушно до моїх викладів і пересторог. А перестороги не були без рацій. Я

бачив тихо а безпечно грядучу полонізацію і указував на її причину втім, що наші руські централісти кинули клятву на словесні змагання партій руських федералістів, через що я рідко де по домах руських находив руські книжки. Полонізаційна система шкіл, ставляючи греблю впливові німецької мови, чинила злишними книжки німецькі, а польська словесність старалась заступити їх своїми видавництвами. Молодіж руська кидалась на корм душевний, подаваний в мові польській, дівчата починали вже навіть і говорити між собою по-польськи, – а все то для чого? Для того, що руська словесність була анатемізована згори, а московських або напівмосковських книг було дуже мало, а й то, що знаходилось подекуди, не було інтересне і любе, а ялове і для мододіжи, особливо для дівчат, тяжко зрозуміле. Так центраістична партія, наміряючи убити українщину в користь російщини, передавала нашу суспільність полонізації.

Мене не раз гнівало, що мене ніхто не слухає, а коли слухає, то хіба тільки для того, що я син – Миколая з Миколаєва. Однак по довшому розмислі я не міг за те винити нікого. Прецінь один з найстаріших єрархів наших, чоловік високообразований, котрий мене з дитини знав і любив, відповів було на питаннє, чи і Устияновича не завозвати би на нараду львівських русинів, що скликував митрополит Іосиф Сембратович: «Не треба, та ж то чоловік без становища...».

Недостача того становища і часто прикре матеріальне положення уймали моїм словам на повазі. Моя гордість кришилась чимраз більше і я переставав спорити, починаючи приходити до переконання, що я порожний і щербатий збан, в котрого вправді багато увійшло – і витекло води, а лишився тільки намул і пісок.

В тих часах приготував я до друку III-їй томик своїх поезій і написав в передмові слова: «Подаю вам, країни, мізерний хліб, вівсяний хліб, але зато свій, не позичений, не крадений» – а тяжкі сумніви непокоїли мою душу: «Що ж з того, що ми пишемо і пишемо, коли ніхто того не хоче, ніхто не читав!»

Такі і многі інші причини, котрі дотикали моєї власної особи, робили мене чимраз більше апатичним до всего.

Але російсько-турецька війна вирвала мене з тої апатії. В мені обізвався дух слов'янина і невважаючи на те, як Росія у себе дома господарює, невважаючи на слова Драгоманова, котрий писав, що «до чистого діла і рук треба чистих», – я тішився, мов дитина сходячій свободі болгар і славословив побідоносну Москву.

Однак не довго був я веселий. Мені пожалувалися руські малярі, що окрасу церкви св. Юра не поручено руським силам, а віддано емігрантові польському, котрий куліси малював у Скарбека театрі, а ловив наших крилошан на брехню, що в Петербурзі малював великий, славний Ісааківський собор.

На сю вістку пригадав я собі слова Литвиновича, сказані на перших засіданнях руського клубу, коли декотрі депутовані радили, кільки то нам треба учитись, щоб вирівняти полякам в соймі: «Wir brauchen nichts zu lernen und nichts zu thun. Die Regierung wird uns Alles geben, denn man braucht uns auch!» [«Нам не потрібно нічому вчитися й нічого не робити. Уряд дасть нам союзників, тому що ми їм теж потрібні! – нім.].

Пощо старатись? Пощо любити і вспирати своє? Пощо образовувати сили народа? Wir brauchen nichts... а, впрочім, чи котрий русин годен що порядно і добре зробити?... Єсть вправді кількох артистів руських... але св. Юр потребує сил лучших і... найняв за 22 000 мазайла куліс. А за єго прикладом пійшла новішими часами і капітула перемиська, віддаючи окрасу церкви в руки якогось незвісного краківського маляря, бо, як крил[ошанин] Шашкевич висказався, руські малярі нічого не уміють...

Лихо з нами! Нема в нас віри в своє, нема в нас пошановання свого, нема в нас навіть того, що вовчиця має – нема любови до свого! І поки не будемо мати все своє обнімаючого, все своє люб'ячого, всерозвиваючого народного заряду, – поти даремнії наші труди... упадемо!

В тих часах якось прийшла і вість о ув'язненню руських молодих людей, котрих обжаловано о соція-

лизм⁴⁰. Я читав про них в газетах і мене заболіло то, що польські часописи благородніше о тих молодих ідеологах обізувались, чим «Слово». Мене вколало, що воно кинуло на них каменем, без ваги на те, що се молоді, горячі народолюбці, котрі дались увлечи свому серцю і попали на хибну дорогу. «Слово» денунціювало просто цілу руську федералістичну партію о соціалістичні і анархічні тенденції. Встид, ганьба, паскуда!

Чого «Слово» страшить і денунціює? Та ж соціяльна квестія – стара, як світ. Чим же був крик о *panem et circenses*? [«хліба і видовищ» – *лат.*]. Чим були змагання благородних Гракхів? Християне перві були комуністами, а Спарта майже – комуністичною державою. Ні, спрага загоїти рани, що їх б'є товариство людське, спрага улекшити нужду бідному, спрага зломити ярмо соціальної неволі – не єсть гріхом, а чеснотою. Тільки дороги можуть бути блудні – і за те, що молоді люди попали, може, на блудну стежку, за те їх «Слово» анатемізує і мече болотом на всіх народовців... Страх, до якої паскуди може довести партійний фанатизм! Я знав, що соціяльним питанням зацікавився навіть міністер Шефле; знав, що Бісмарк сам інформувався в тій справі у соціялиста Ляссала, – і мене розцікавила річ. Я мав час, попав і на деякі національно-економічні книжки і почав застановлятися над тою квестією, бо вона і нас

не в однім дотикала, а ми ще й досі не виробили собі ясного поняття о нашім економічнім положенню і не маємо ніякої економічної програми.

Однак не довго я зацікавився тими гадками і праця о хліб насущний абсорбувала мене довшій час, аж з кінцем 1881 року покликали мене товариші мої до Львова заложити сатиричну часопись «Зеркало».

Я забув згадати на своїм місці, що я їздив трьома опадами на Угорщину і що познакомився там з декотрими впливовими русинами, між иншими, з п. Годінкою і о. Мустиановичем.

Всі вони були повні хвал і для А. І. Добрянського, але ж і не диво. А. І. Добрянській був головою, був, що так скажу, судьбою Угорської Руси.

Его знаменитий організаторський талант, его чародійні руки зелектризували завмерлу Русь і підвели її до житя. Він сотворив і зорганізував руську світську інтелігентну суспільність на Угорщині і убрав цілу Мараморош в одіж руську. За часів того великого чорнобая були всі уряди і вся верхнина суспільности руською, а письмо і бесіда руська звершили в один мент малярщину.

Однак, жаль сказати, все було штучне і провоковане правительством; для того і стало доти, доки стояло те правительство. Марамороська Русь не жила своїм життям, а чужим, не будувала на своїм народі і на его мові свою народність і долю свою, а на чужині.

⁴⁰ Між ними був і молодий Іван Франко.

Єї очі задивлювались в далеч, а єї серце мостило мости через гори і землі до сподіваного Вефлеєма. Вона жила, неначе той аскет, що замість працювати в полі на «насущний», все молив і молився до св. Николи, угомоняючи голодні і босі діти словами: «Цитьте, діточки, цитьте! Наша земля родить тільки вівсяний хлібець; подождіть хвилику, а прийде св. Никола і принесе нам колач!»

А св. Никола не приходив; явивсь тільки ворог і видрулив старого з хати і запряг діти у ярмо неволі.

Прогнано А. І. Добрянського, прогнано урядників руських, переполохано духовенство, настали часи мадярської тиранії і не було кому боронити. Верхнина руська, що, неначе якій завоюватель, держала вправді якийсь час Русь вверху, не могла пустити в народ коріння; тож аби упадком упала і народність угорсько-руська, а упала для того, що не була свійська народна, не вийшла з серця, тільки з розуму, – була видумана, випечена, неначе яка завіконна цвітка чужого підсоння і як вона, мусіла, пересаджена на поле, в'янути під буйними вітрами і згинуті від голоду.

І для того, що Русь Угорська не була народна а не походила з серця, не дала вона сьому народові ні однісінького поета і не заспівала ні однісінької такої пісні, що, почата в серцю, проникала би а загрівала би кожне серце і живила там огонь народної любови. А той народ так прекрасний, так здоровий і смілий,

що на нім найкращі надії можна б будувати!

– «Цитьте, діточки, цитьте! Покиньте вівсяник! Святий Никола принесе колач!»

Св[ятого] Николи «дасть-Бог», а їсти хочеся і Марамороська Русь мліє голодом, упадає вірою і, не маючи ні одного образу, до котрого могла би молитися, гне невольничо шию у фінське ярмо, реве весело: Eljen Kosuth! Eljen Magyarorszag! [«Слава Кошутіві! Слава Мадярщині! – угор.»] і, цілючи руку, що єї б'є, забуває за Русь, за слов'янство і завмирає наново.

І заузре – і буде поти спати, аж єї збудить такий голос, котрий потрафить заговорити до єї серця. На нинішній крик, на нинішній плач: «Нас давлять, нас мучать, – ратуйте, хто в Бога вірить!» – вона не повстане.

Той крик відчаяння і тривоги, той стан безнадійности чував я дуже часто і в Галичині. Видавали єго найлучші патріоти наші і млоїли ним відважне серце руське. «Не наша сила, не наша сила!» – гомоніло і гомонить ще досі по всій Галичині і в'ялить руки наші. І той крик єсть так великим головництвом, єсть так великою зрадою, мов крик воїна серед борби на заповідному полі: «Не наша сила, спасаймося!» Той крик єсть головною причиною наших неудач, нашої поневірки і глуму у ворогів наших, той клич ломить нашу віру в себе, заливає кров'ю наші надії і кидає нас, здеморалізованих, знеохочених і стривожених, під ноги тим, що вірують в себе і в

свою будучність. А деморалізація і трусливість не варті лучшої долі. Їх поконати – погадав я собі – зможе тільки терор – і з тою гадкою приїхав я до Львова і виявив мої переконання перед приятелями.

Но як же я здивувався, коли вони мене по-просту висміяли, говорячи: «А тобі що такого?.. Чи там світ дошками забитий, звідки ти приїздиш? Та ж ти зовсім не знаєш, що за тих дев'ять літ, як тебе тут не було, зробилося!»

І справді, ті кути, де я пробував, були істинно мов би заляті. Я ледве знав, що видається якимось «Діло» і якась «Батьківщина» та «Зоря» і «Шкільна Часопись», і інші видавництва. Я був, наче той воїн, що то ту, то там стоїть під час битви, стоїть вправді бодро і сміло, однак видячи тільки ворогів і чуючи свист їх куль коло уха, не може знати, як іде битва – і із свого вузького місця критикує діла сеї головної квартири. Я мав віру й надію в перемогу нашої доброї справи, але я не мав евіденції, як вона стоїть і коли звершиться перепони.

І се у Львові, наче в головній квартирі, переконувався я, що наша справа на цілій лінії поступила бистро наперед. Поступила вона на легальній дорозі, посупила не безплідними демонстраціями, не самим ворогованнем проти ляхів або правительства, а поступила супокійною а витривалою працею людей таланту і пожертвоування. Стараннем наших людей прийшли ми вже до того, що майже всю науку світа можемо діставати в язиці рід-

нім. Підховались нові літературні таланти, появилися повісти, яких у нас ще не бувало («Воа Constrictor» Ів. Франка), зросла драматична словесність, збагатіла наша музика, словарь Євгенія Желехівського виказує богатство нашої мови. Народна нива, засіяна добрим зерном, видає щораз більше читалень, громадських зсипів збіжжя і кас позичкових. Повстають такі товариства, як «Народна Торгівля», «Руське товариство Педагогічне», Товариство руських ремісників «Зоря». Геніяльне перо покійного Володимира Барвінського здобуло руській печаті почесність навіть у ворогів її, а чиста і свята ідея нашої самостійности народної обнімає щораз ширші круги. Здвиженне дівоного пансіону руського у Львові свідчить о незрівнянній патріотизмі і жертволюбности русинів... Я переконався, що єсть нам чим похвалитись, єсть ким повеличатись, єсть кого і ушанувати... Почавши від трудів Омеляна Огоновського і Ісидора Шараневича, а скінчивши на муравліній праці найменшого з дневникарів і жертводаїв, – кождий русин робить свою повинність, а все то все складаєсь на нерушимі підвалини нашої будучної долі...

Дуже даєся почувати недостача руських книжок белетристичних по руських домах – хоть їх так много друкуєсь у Львові; поки тая недостача не вирівняєсь, – не буде безпеки від полонізування і єзуїчення Галицької Руси, бо і сильний дух упадає без душевної страви так само, як тіло – без тілесного корму.

Натомість бачимо нині поступ на полі наших партійних взаємин. Спільні комітети виказали, що ми не в одній справі можемо і повинні подати собі руки, а обставини політичні приказують нам залишити спори о те, що з нас буде [спори подібні до спорів Церкви о «гомоюзіос» і «гомоюзіос» і о те, чи Дух Св. «від Отця» чи «від Отця і Сина» походить] – а зайнятися щиро і згідно справами нинішньої доби. Річ ясна, що яких переконань і єсть Петрушевич, а всі єго праці не припадають нікому іншому в хосен, як тільки воскресшій і розвиваючійся народності нашій. То саме скажу о Наумовичу, то саме о товаристві імені Качковського, то саме о всіх інших. Кожна їх праця – коли лиш реальна – причиняєсь до розбудження нашого народу, до скріплення патріотизму і веде до самопізнання, до пізнання своєї стійкості і сили – хоч би вони і чого іншого з тих праць сподівалися.

Так само дієся і з роботою колонізаційною поляків.

Навіть ниці пашквілянти причинилися і причиняються більше до розбудження руського духа між русинами, чим до навернення їх в ренегатство. Як кожна рослина ссе з землі лиш ті соки, котрі їй потрібні, так само русин з найпротивнійшої його народности книжки зятямить тільки то, що єго душу руську кріпить і ховає. Даремні *ludowe wydawnictwa!* [народні видавництва – польськ.]. Даремні *kółka rolnicze!* [рільничі об'єднання – польськ.], даремна єзуїтська про-

паганда! Одиниці, десятки, може, упадуть від тої дурійки, але упадуть тільки на примір для живих і здорових мільонів....

Все то я скоро пойняв у Львові і мої взаємини з поляками стали менше наремні. Я успокоївся цілком о народність нашу і безнаремно дивився на їх змагання.

Я почав порівнювати наші часи з часами війни і бунтів козацьких і от якій білянс уявився мені: за Хмельницького сказав Оссолінській до козаків: «Маєте шаблі, не дайтеся!» – а за наших часів каже нам цар: «Маєте конституцію, не дайтеся!»

За Хмельницького стояло по нашій стороні священство і народ, – так само і нині стоять вони при руській ідеї а попри них інтелігенція.

За Хмельницького боролися против нас гетьмани: латина, дитина і перина и руській князь Ярема – и нині тільки перекинчики тримають в Галичині Польщу.

Одні ми стоїмо вище понад тамті часи – ідеєю, знатем того, чого нам хотіти, а то значить так много, що нам не боятися Берестечка – хіба що знову, як Хміль, будемо надіятись на якогось хана, котрий нас зрадить.

За Хмельницького русинів мучили і карали смертю, а нині хто нам що вдіє, коли, ступаючи по законній дорозі, добуваємо прав своїх!

Га! послідного хіба труса і нездари треба на те, щоб усомнитись і, руки за пояс заложивши, надіятись золотих дуль з верби!

Я так не усомнівався і так став безпечний свого, що мене не раз і жаль брав дивитись на ту нещасну Польщу. Ким вона вславилась? – Русинами.

Русинами були її найславніші мужі, як Острожський, Ходкевич, Сапіги, Замойський, Чарторийський і Собеський і їй на горе спас її руський князь Ярема Вишневецький від козацького погрому і від заведення демократичних порядків в Польщі.

Ким вона стоїть? – Чужинцями і тими ж русинами.

Переструнчу всю її цивілізацію, а все, що в ній славніше – не буде польське, а чуже.

Но годі! Минули віки, що роджали перекинчиків і Польща буде мусіла стати на своїх мужах. Побачимо, яка буде! А тим часом викохує польська словесність молодіж в засадах середньовічного духа, плює на Хмельницького і на борбу Наперського о свободу люду; смієся з демократії, зове хлопа «*bydłem*» [«худобою» – польськ.] і, наче лакей, тримаєся панської клямки...

А пани? Пани сміються над своїми каплунами демократичними і в гадці, що Рим за ноги зловили, служать долею вотчини своєї тому ж Римові, виступаючи неначе глядіятори на арену з пожертвоуванням: «*Salve Roma fatum nostrum, morituri te salutant!*» [«Вітай, Риме, наша доле, приречені на смерть, вітають тебе! – лат.]

І ми, що теє добре знаємо, – нам не стати при своїм, нам не вірити в будучність нашу?

Ми ж на леду не будуєм, а на народі. Народ не провалиться, як лід, а тягне, як той атлас [атлант], з землі свої сили. Розважмо! На Буковині добродушний русин румунщився для святого супокою, в Угорщині ніби для свободи – мадярщився, на Росії – московщився зо страху, в Польщі – ставав для гонору ляхом... Ми всіх обділювали нашою кров'ю і силою душі, всіх робили славними... Годі того! Не даймо більше ні одної каплі руської крові! Не даймо нікому! Скористаймося для себе – а не буде тої сили, щоб нас звершила!

І поляки не будуть вічно блудом крутитись в заєзуіченому колесі. Я вірю в розум людський. Вони прозрять, що, б'ючи нас, убивають себе і, хто знає, чи не прийде той час і та година, в котрій рука, що сьогодні на нас стискаєся люто, не стане нас молити о ратунок!

На моїх сходиnah з поляками всіх верств суспільности, я додачував не віднині образууючуся зміну в їх політичних піймах. Іменно ідея слов'янського братства починає корінне пускати в серцях розважніших поляков. Перву вістку о том учув я з уст василіянина Володимира Терлецького, котрий ідучи в році а чей же 1863[-ім] з д-ром Сарницьким на Угорщину, вступив був на гостину до мого вітця в Славську. Дивні дороги життя переходив той чоловік. Повстанець польський з р. 1831, емігрант, лікар – він познайомився в Парижі з містиком Тов'янським і з Міцкевічем, познакомився з

Кайсевічем, засновником ордена Змартвихвстанців, він загадав відіграти важну роль Валенрода, вступив в василіяни і приїхав з Бог зна' якими надіями 1862 чи 1863 р. до Львова.

Однак він переконався скоро, що не буде в силі надати іншій нагін руському движенню в Галичині і – хто знає – може, і заентузіязмувався сам огнем патріотичним тогдішньої руської молодіжи у Львові. Наша консисторія – коли не помиляюсь – постаралась о те, що правительство веліло єму видалитись на Угорщину. Там, відірваний від руського народного життя а проживаючи під впливами угроруських корифеїв, не міг він зреформувати – як того хотів – василіян, утратив надію не тільки на свою мисію, але і на Польщу і, честилубивий, виїхав з Австрії на Росію і перейшов на православіє.

Вітцєви мому і мені видавався, що він потайний поляк; о Сарницькім ми думали так само.

Терлецький приніс нам першу вістку, що поляки починають роздумувати над тим, як би слов'янську ідею використати в хосен Польщі.

Шкода того Терлецького. Він коли би був лишився в Галичині, зреформував би був василіян неперемінно; а зреформував би їх хоть би для того, щоби відіграти світлу роль між русинами. Був то чоловік не малих відомостей, чоловік таланту і енергії, а при тім – честилубивий і горячий, як Наумович.

По виїзді Терлецького положили василіяни свої надії на

Сарницькому. Однак Сарницький, хоть і більше учений, чим Терлецький, не мав тої живости, що той, не мав провідної гадки, піддався скоро індиферентизмові, гнусив і... не говорим дальше.

Слов'янофільство поляків почало, однак, прозябати аж доперва по Седанській битві. Я був тогди у Львові і зайшов одного вечора з малярами Грабовським і Леопольським до різьбяря Філіпі. Там був також і знакомий мені поет польський Корнель Уейській. Ми просили єго відіграти «марсильянку», і коли розпочали бесідувати о обставинах політичних, почули від него отсі слова: «Dziś by mię zato nazwali zdrajcą; jednak że nie minie i lat dwadzieścia, a Polacy nie w Polsce będą szukać zbawienia, lecz w Słowiańszczyźnie» [«Сьогодні б мене за це назвали зрадником; однак не мине й двадцяти років, як поляки будуть шукати порятунку не в Польщі вже, а в Слов'янщині» – польськ.]. І воно до того йде. Познань і Варшава накликають все а все на наших польських шовіністів: «Не туди, не туди! Коли станемо проти слов'янства – то воно нас раздавить, неначе лавина гримуча з вершка гори...».

Ми бачимо вже нині велику зміну, бо ті самі поляки, котрі перед кількома роками готові були руки підняти против слов'ян а в хосен Османів, ті самі поляки, що донедавна приплескували угнетенню слов'ян на Угорщині і висмівали чехів, – ті самі поляки бажають вже нині зросту болгарів і сербів, хва-

лять чорногорців і хорватів, підносять голос в обороні словаків і чтять чеських патріотів.

Я вірю в розум людський і надіюся, що і на нас Польща иншим подивиться оком, скоро тільки покине ідею «od morza do morza» [«від моря до моря» – польськ.] і загриєсь єдиноспасенною гадкою будучого братства слов'янських народів. А надія на воскресінне Польщі в давних границях мусить упасти, бо мерці не встають із гробу.

На користь того братства слов'ян і на користь нашої народности даються чути голоси вже навіть і в пресі польській, – чого давнійше не бувало, – а навіть суспільність польська в Галичині, котра донедавна так ворожо відносилась до русинів, що не один з між неї, особливо окомони і маломіські патріотники своїх псів, прозивали «kozak, świętojurzec, rusinek» [«козак, святоюрець, русинчик» – польськ.] і т. п., ба навіть в дітей защепляли свою божевільну ненависть словами: «Bij Rusina-Moskala!» [«Бий русина-москаля!» – польськ.], навіть і ся суспільність охолола в своїй ненависти до русчини. Суть ще, вправді, поляки, котрі з безприкладною арганцією хотять нас учити нашого язика і обряду, суть ще тупорилі шовіністи, котрі виглядають спасенія Польщі від знесення руського календаря⁴¹, від накинення нам латинської азбуки і від златинщення кліра, – однак і тих лишаєсь чим раз менше і менше, а підрастає

⁴¹ Тобто йшлося б про перехід від юліянського календаря до григоріанського.

молоде покоління починає справедливіше і тверезійше дивитися на руську справу, на ідею слов'янського братства.

Яка ж ся ідея? Який є лад і ряд? В який спосіб і коли вона осушиться?..

Я не знаю, а вірю. Вона для мене – упованнем, вона для мене – раєм, і як не знаю, яким буде рай небесний, так і не вгадати мені, якою вона буде. Знаю тільки те, що нам, слов'янам, треба любови і братства між собою, треба бажання свободи і рівности для кожного племена, а не спраги пановання одного над другим, сильнішого над слабшим. А знаючи те і знаючи, що доля народів не росте в десятках, а в сотках літ, міркую, що ідучи дорогою справедливости і вирозумілости, дійдемо колись до того раю, котрого в ідеї братства, в ідеї федерацій народів слов'янських відчуває серце кожного слов'янина, що не записав свою душу чортові гордості і пановання.

Правду сеї ідеї відчувають вже й декотрі світлійші поляки, особливо з аристократії – дарма, що більша часть із них ультрамонтанством⁴² хоче рятувати Польщу на Руси. Вони видять, що годі їм, поєдинчим двірським оазам посеред великого

⁴² «Ультрамонтанський патріотизм» – філософсько-релігійна концепція провідництва Папи над політичним світським життям, домінування вселенськості Апостольської Церкви над національними, партикулярними Церквами, віра в те, що католицьке християнство має характер наднаціональний та понаддержавний. Ультрамонтанізм у Галичині у середовищі галицьких католиків почав поширюватися у 1840 – 1870-х роках.

руського народу, нагинати той народ туди, куди він не хоче. Вони чують глибоко великий розділ межи народом руським а собою. Чують, яке лихо для них вийшло з того, що їх предки покинули руську віру й мову – чуються чужинцями на Русі і оточуються ніби сторожею емігрантами і мазурами, тими самими мазурами, що їх різали⁴³, – і надіються через єзуїтів перемостити пропасть, що ділить віру хлопську від панської віри, надіються благододним демократизмом приблизити хату до двора і щодробливістю видерти руській ідеї хлопсько-руське серце.

Не поможе.

Я переконався на руських вічах, що наш народ прозрів; я переконався на селі, що він вже поймає себе, говорячи о властителю більших посіlostей своїх сторін: «Добрий пан – шкода тільки, що не русин».

А щодо зримщення руського священства і обряду – то се гра з огнем. І краще б їм було рятувати унію через поворот на унію, ніж, роздуваючи релігійні страсти, перти розжалованих в обійми православія.

Краще б їм було не ставати орця проти того народу, з котрого вийшли і між котрим живуть донині, а стати з ним разом за його долю, краще б їм було покинути плач над гробом колишньої Польщі, покину-

ти мерця, а живими піти до нового життя з живою масою руського люду.

І так воно буде. Та не швидко. Нам треба виказатись силою, щоб силу притягнути к собі. І коли маємо стати гідними братства слов'янських народів – треба нам ще добре і без втоми працювати над собою, щоб у весільному убранню, в вінці науки і в лучах просвіти стати поміж ними.

Обставини політичні впливають на судьбу держави, розширяють і звужують їх границі або кладуть їх до гробу... Судьба народу залежить від него самого. Вона така, якої він варта. Будьмо ж про те певні, що коли тільки схочемо жити, коли розвинемо до того потрібну енергію і коли будемо всі однодушно працювати над поліпшенням долі нашого люду, то і будемо жити, а вольність і самостійність впадуть нам – під ким би то не було – самі в подолок.

До таких переконань добивсь я у Львові, заглядаючи в товариства то одного, то другого сторонництва. Однак я скоро пересвідчився, що згідливість централістичного руського сторонництва не пливе з серця і не єсть знаком почуття похибок, що їх пороблено, не єсть порокою зміни давніх переконань.

Язык народний і словесность малоруську висміювано, як і давніше; як і давніше ширено в злій вірі чорну клевету, що провідники народного сторонництва суть

⁴³ Натяк на події 1846 року, коли в Західній Галичині польські селяни-мазури жорстоко вбивали й різали шляхту, яка пробувала підняти повстання.

на жолді поляків⁴⁴; а хоть і збулися слова Лаврівського, що нас правительство віддасть на ласку і неласку ляхам, – ніхто і не припускав до голови того, що покиненне політики Лаврівського вийшло нам на лихо. А тая політика хто знає, чи не була би була доброю, спасенною – і не загнала би була Лаврівського там, де зайшов, коли б всі русини були єї ціпко держалися.

Ми були б мали досі руські гімназії і виклади на университеті, були би забезпечили супокійний, хоть і повільний, розвій нашої народности в Австрії. Поляки мусіли би були пристати на наші жадання, бо жадали для Галичини автономії, а правительство відхрещувалось від них тим, що русини не годяться на жадання поляків. Мусіли би були уступити шовіністи польські, бо між ляхами, особливо між аристократією, було много людей, котрі, як покійний Сангушко, голосили: «En bloc przyjąć ugodę» [«En bloc [одним блоком. – франц.] прийняти угоду» – польськ.]; ба, навіть тогдішний маршалок сойму Лев Сапіга угомняв часто послів польських, негуючих правні жадання руські, словами: «Jeżeli sami coś mieć chcemy, – musimy toż samo i Rusinom przyznać» [«Якщо самі щось хочемо мати, – мусимо те саме русинам визнати» – польськ.].

⁴⁴ Москвофіли («централістичне руське сторонництво») гостро нападали на народовців («народного сторонництва»), виступали проти української мови, насміхалися з українського письменства, були якими противниками фонетичного правопису.

Ніхто не хотів признатися, що політика наших райхсратівців [себто послів до нижньої палати Державної ради у Відні] була хибна і нужденна; гріхи складувано на чужі плечі і власну нездарність покривано скаргою на всемогучу інтригу ляцьку.

Згодливість централістів наших не показувалась навіть на полі товариським і економічним. Русина-федераліста не приймаемо як і давнійше до заряду руських інституцій і стереженося єго, як огню, навіть в життю приватнім. Так було, що русини одної і другої партії радше сходилися з ляхами і москалями і чорт зна з ким, ніж із собою.

Згідливість показаласть тільки на полі політичним а то лиш для того, що без уділу народної федеративної руської партії централісти наші нічого зробити не були вже годні. Ба, навіть на тім полі, на полі спільної борби проти перемагаючого ворога, показаласть в безвстидній наготі низька зависть і боязнь перед вищими талантами и сильнішою енергією людей народної партії. В доказ правди наведу тільки один факт про пок[і]йного Вол. Барвінського, котрого кандидатуру на посла до Ради державної централістична сторона львівського виборчого комітету не хотіла поставити, а зажадала кандидатури накинувшогося виборцям політичного трутня – Юзичинського.

Однак то сталося пізнійше, а я повинен оповідати за порядком. І так – як кажу – у Львові я віджив, порадувався великим поступом на-

шим і надіявся, що з часом і наші централісти придуть до інших переконань, коли побачать, що народність наша розвивається і росте по мимо перепон і економічної нужди.

Переконанню тому, що як з руської, так і з польської сторони іде к лучшому, дав я голос в розмові з редактором «Szczytka» [«Щигля»] на кілька днів перед ухвалою сойму в справі 10 000 гульденів за помози змартвихстанцям. Я сказав до него: «Пощо тих змартвихстанців! Ми вже зачинаємо, поволі терпітися і обі народності розвиваються побіч себе. Побачиш, що прозябаюча згідливість і виrozumілість згасне, а засипляючу ненависть пробудять в нечуваній силі змартвихстанці та їх браття єзуїти!»...⁴⁵

Говорячи те, я висказав в найуміренійшій формі загальне обурення русинів і наші обави.

⁴⁵ Йшлося про фінансування інтернату для молоді, який провадили отці-змартвихстанці. Іван Франко був переконаний, що важливим засобом «златинщення і евентуального ополячення галицьких русинів мали бути два духовні інтернати» в Галичині – «інтернат змартвихстанців, польського патріотичного і ярко католицького ордену у Львові та інтернат єзуїтів у Хирові». Новіціят у Добромилі мав виховувати нову генерацію «т[ак] зв[аних] реформованих василіян у строго католицьким дусі. На чолі львівського інтернату змартвихстанців, «що тішилася повною симпатією галицько-польської маґнатерії», стояв Валеріян Калінка, польський історик і публіцист. «Ліберальний щодо руської народности, він бажав зробити львівський інтернат розплідником освічених русинів, перейнятих католицьким духом, а особливо безженних священиків»: Іван Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки 1910. С. 307.

Однак під так небезпечними обставинами треба нам було ділати якнайогляднійше, щоб не дати причини інтервенції ворога, щоб не подати єму ножа на себе самих.

Сталось противно. Ударив Гнилицький дзвін і, неначе з відра, полилось на нашу Русь всяке лихо і гром за громом торощив і валив з ніг давних вожаків руських. Заперто підозріних о головну зраду і почались ревізії і арештовання⁴⁶.

Розв'язувано читальні, відбирали селянам газети і книжки руські, почалися безчисленні конфіскати публікації періодичної печати, поставлено священство руське під дозор поліції і шляхетських дворів, а обряду руського надзирали в церкві жандарм. Того лиха на нас не було ніколи в Австрії, а пішло ще гірше.

Процес о головну зраду покрив ганьбою наше лице і уплів кнут на нашу народність, котрого удари пригнули нас і обезсилили.

Усунено архієрея, розбито капітулу, віддано василіян під дисципліну єзуїтам... Змартвихстанці розказують [розпоряджаються] у Юра, а єзуїти простягають руку на семінар руський...

Іде, котиться чорна хмара ультрамонтанства і латинизації, а з нею і реакція політична і все то

⁴⁶ Мова про політичний і релігійний «процес Ольги Грабар» 1882 року над громадою села Гнилички Збараського деканату, яка, як дочірня парафія, через фінансові проблеми хотіла відділитися від Гнилиць Великих. Відмова гнилицькій громаді у праві відділення призвела до проголошення у ній переходу до православного обряду. Цей процес став поштовхом для влади Австро-Угорської монархії розпочати процес ліквідації москвофільського руху.

все – здобутки політики кількох людей, котрі глумляться народности нашій а котрих голосу ми слухали і слухаємо ще до нині: «Цитуйте діточки, цитуйте! Прийде св. Никола і принесе к о л а ч !»

О, добрий колач принесе він нам! Він уже і приніс єго. Ми єго споживаємо, ми ним чванимося. Колач той – то деморалізація.

Деморалізація і нездарність.

Деморалізація, що наустила Наумовича⁴⁷ понизити перед судом свою рідну мову, деморалізація, що наустила єго говорити перед судом по-польски, деморалізація, що наустила єго просити прощі у присяжних і обіцювати за уневинячий засуд «працювати dla wspólnej naszej ojczyzny» [«для нашої спільної вітчизни» – польськ.]...

Пекло і громи! Що ж се за ідея була, за котру волілося було прийняти роль мерзенного шпіона, аніж мученика? Що се за ідея, за котру не хотілося показати, як умираєся за волю? Що се за віра, за котру не хотілося терпіти, як терпіли наші предки?

То ідея рабства плаченого, мізерно плаченого рабства і ницого самолюбства.

Так, ідея рабства! А коли то не правда, – чому ж не станув поміж ними хоть один, котрий би для піднесеня духа несмілої руської інтелігенції, для приміру овечим молоком виплеканої руської молодіжи

сказав правду, в що вірить, сказав: «Раз мати родила, раз вмирати треба!»

Тому, бо їх не гріла ідея життя народу свого, а ідея рабства, негоції і деструкції, котра все і всюди розоряти мусить....

Того демона деструкції бачив і в мужах антинародної партії не тільки у Львові, де виступали проти своему руському з завзятійшим божевіллем, чим проти польськості, – я бачив єго і в Холмі, де вони лютилися на толеранцію правительства; я бачив єго і в Петербурзі, де вони казились на москалів із більшою ненавистею говорили о правительстві і синоді, ніж о Голуховськім.

Того духа показали вони на соймі в році а чей же 1871 – перед цілою незрячою Галичиною, коли то Лаврівський поставив був внесенне про поступенне заведенне викладів в руськім язиці [себто українською мовою] на висшій гімназії руській у Львові. Учебників не було – мусіли доперва виготовлятись, ні ученики, ні учителі не були підготовлені, – отже простий хлопський розум наказував жадати поступенного впровадження язика руського в висшій гімназії. Так ні. Наші послы руські наразили внесенне Лаврівського на упадок, бо не віддали на него своїх голосів, – і так сталося, що проти русинів самі поляки ухвалили виклади руські в гімназії в «Народному Домі», а Адам Сапіга крикнув з трибуни на наших: «То wicherzyciele!» [«Се порушники спокою!» – польськ.]...

⁴⁷ Отець Іван Наумович (1826–1891) – письменник, галицький москвофіл, засновник москвофільського «Общества імени Качковського», був одним із оскаржених на Гнилицькому процесі.

І був то демон деструкції, що казав їм виписатися з «Бесіди Руської», полишивши там великі неоплачені вкладки, і заложити собі окреме казино.

Той демон казав їм не давати салі «Дому Народного» на театральній деклямаційній представленні руські, а винайматися їм на шинок Пфінкові і для всяких диводурів⁴⁸.

Той демон казав їм відмовити поміщення і не спомагати достаточного товариства ремісничого «Побратим» (через що воно і упало).

Той демон велів їм викинути без найменшої причини народне сторонництво, бажуюче згоди, з «Руської Ради». Той демон каже їм посилати бурсаків «Народного Дому» не до руської, але до німецької гімназії. Той демон велів їм паралізувати «Просвіту» через заложення товариства ім. Качковського, щоб тільки щось extra [над – лат.] поставити⁴⁹. Той демон віддав ма-

⁴⁸ Москвофіли перебрали були «Матицю» і «Народний Дім» цілком у свої руки і перетворили їх на оплоту своєї діяльності.

⁴⁹ 1874 року москвофіли на противагу «Просвіті» заснували своє просвітнє «Общество імени Михайла Качковського». Патроном своєї організації вони обрали Михайла Качковського (1802–1872), використавши його щедрі пожертви на українську справу. Качковський був суддею, послом до Галицького сейму, відомим галицьким меценатом. Помер він на Росії – під час мандрівки – й похований був у Кронштадті. Іван Наумович використав пожертвувані Качковським 3000 гульденів, за які у Львові почали видавати з 1861 року газету «Слово», що спочатку виходила українською мовою. Найбільшим парадоксом у історії створення цього товариства було те, що Качковський не був прихильником москвофільства. Навпаки, він був одним із перших суддів, який розпочав у Галичині проводити засідання українською мовою. Ще одним дивоглядом було й те, що це товариство використовувало як свій символ синьо-жовтий прапор.

лярку храмів катедральних мазаїлам куліс, купує у жидів фелони і хрести, щоб лиш своє не підносилося.

Той демон деструкції і нездарности виявився в процесі Яворовського. Єго видко в безплідності «Матиці» і «Народного Дому» і він, коли так дальше піде, буде причиною упадку «вдовичо-сиротинського фонду», погребє руський банк і інші інституції...⁵⁰

Той демон відбирає всім охоту до народної праці, викохує плаксивих поетів, нездарну молодіж і ширить

⁵⁰ У 1868–1869 роках в українських колах Галичини зародилася ідея створити банк, який зміг би стати підпорою як для галицької інтелігенції, так і селян. Банк отримав назву крилошанського, оскільки серед його засновників була Львівська консисторія, яка була одним із центрів тогочасного національного життя. Іван Франко подає достатньо критичну історію цієї інституції. Підводні течії розвитку подій він знав, швидше за все, з уст Володислава Федоровича. Селянський банк, «заложений первісно русинами» у 1868 році під проводом «митрополита Лавриновича, по якимсь часі перейшов у польські руки» й уславився як спекуляціями найнятих там службовців, так і кредитуванням селян, яке межувало зі здирництвом (позики надавали селянам під заставу нерухомого майна під 12%. У народі банк мав назву «закладу для обдирання хлопських шкір»). У інших банках великі землевласники могли отримати позику під 8% річних). Закладний фонд було створено за коштів фонду для вдів і сиріт українських священиків. Банк поступово перетворився на фінансову піраміду, до того ж керувала ним рада непрофесіоналів – отців-москвофілів. Остаточо на початку 1880-х, як і передбачив К. Устиянович, крилошанський банк збанкрутував. «Банк перетворився на вулик, до якого зносили мед бджоли з провінції: священики, міщани, заможні селяни тощо, і який, разом із тим, утримував, щоправда, нечисленну, але добірну громадку трутнів» – писав Іван Франко. Ця «громадка трутнів» остаточно й привела його до краху... [І. Франко. Сумна історія крилошанського банку і його так званої санації // *Idem*. Зібрання творів: У 50 томах. Т. 44. Кн. 1. Київ: Наукова думка 1984. С. 430, 432].

по краю безнадійність, жручи сили наші в небезпечних демонстраціях... Той демон єсть демоном корупції за гроші – і хоче викликати через море горя і сліз інтервенцію Москви, а не погадає: «А що буде, як Москва програє?». Той демон – то наше нещастя, то наш гріб, смерть безславна, гнусна смерть народности нашої.

Єго треба викоренити з між нас, а ні – то пропадемо!

Жаль читати теє, правда, жаль і тяжко було мені се написати... Однак хтось мусить правду сказати а сказати в час, коли щось помогчи має...

Я се зробив... розпніть мене за те!

* * *

А ви мудрі, а ви учені, не усміхайтесь горделиво до моїх горячих надій, а прийміть в серце один досвід, що я єго приніс додому. Ото: я не стрітив на моєму пути так глупого чоловіка, від котрого б дечого не научився.

Згадайте сю правду, читаючи мої споминки, і подумайте, що хоть би я і як малим був перед вами, а все-таки досвіди мої годні того, щоб над ними застановитись.

КОРОТКІ СПОМИНИ ТИТА РЕВАКОВИЧА ПРО ФЕДОРА ЗАРЕВИЧА

Стаття присвячена постаті Федора Заревича, зачинателя українського літературно-мистецького руху, нової української галицької літератури, засновника української періодики в Галичині. Спогади Тита Реваковича про Федора Заревича не можна назвати мемуарами. Вони є радше короткими згадками, штриховими замальовками з пам'яті.

Спогади Реваковича є важливим джерелом як до біографії Федора Заревича, так і до історії суспільно-політичної думки XIX століття.

Ключові слова: Галичина літературно-мистецький рух, українська галицька література, Федір Заревич, Тит Ревакович, спогади

Ihor NABYTOVYCH

Professor

of the Marie Curie-Skłodowska University
(Lublin, Republic of Poland)

BRIEF MEMORIES OF TYT REVAKOYCH ABOUT FEDIR ZAREVYCH

The article is devoted to the figure of Fedir Zarevych, the initiator of the Ukrainian literary and artistic movement, the new Ukrainian Galician literature, the founder of Ukrainian periodicals in Galicia. Tyt Revakoych's memoirs about Fedir Zarevych cannot be called memoirs. They are rather short mentions, stroke sketches from memory.

Revakoych's memoirs are an important source for both the biography of Fedir Zarevych and the history of social and political thought of the 19th century.

Key words: Galicia, literary and artistic movement, Ukrainian galician literature, Fedir Zarevych, Tyt Revakoych, memories

Постать Федора Заревича (1835–1879), одного з зачинателів українського літературно-мистецького руху, нової української галицької літератури, засновника української періодики в Галичині в українському культурно-науковому дискурсі майже забута.

Спогади Тита Реваковича про Федора Заревича не можна назвати мемуарами. Вони є радше короткими згадками, штриховими замальовками з пам'яті постаті одного з його земляків і сучасників.

Тит Ревакович народився у священничій родині в Старому Кропивнику на Дрогобиччині. Випускник правничого факультету Львівського університету, він став суддею та відомим адвокатом, а водночас – помітною постаттю у політичному житті Галичини від 1860-х років – до Великої війни.

Тит Ревакович (як і Федір Заревич) був серед членів-засновників товариства «Просвіта». Він став її правничим радником; був членом товариств «Руська Бесіда», «Руська громада» і багатьох інших руських / українських організацій Галичини та Буковини.

У листі до Тита Заячківського, написаному з Підбужа у грудні 1894 року Тит Ревакович сформулював міні-програму діяльності української галицької інтелігенції: «Як би то ми мали ключ до серця і до голови нашого народу, якби ми його освідомили, поучили о его правах і обов'язках, піднесли го материяльно, то тоди не становили би ми 3 мільйони нулів, але ми би потрафили

виробити собі повагу у поляків = ряду; а позаяк ми то не можем зробити, то мусимо на ласку поляків = ряду ждати» [2, с. 239]. Під рядом тут розуміється договір між русинами / українцями Галичини, який би врегулював українські відносини між двома модерними націями, які на той час формувалися в Галичині.

Скількина, де батько Реваковича довгий час був парохом (у Волосянці), об'єднала його дружбою із молодію генерацією народовців – малярем Корнилом Устияновичем (сином поета Миколи Устияновича) та Федором Заревичем. Відлунням цієї приязні є цитування в недаваному листі (1869/1870 рік) К. Устияновича до Т. Реваковича слова їх спільного приятеля: «...Марно никне мій талант, марно напружую безсильні сили [...]. Жаль, брате мій, жаль на людей, на себе, бо я не собі то хотів слави, не собі, мій друже; я хотів для всіх вас, для Руси [...]. Дні поплили золотої весни, без цвіту минулось – так плоду не ждати мені і треба з тов гадков мені поєднатися, що мені до смерти бути богомазом у наймах попів. Добре мені бувало каже Заревич – “куди свини до коня: уха клапатенькі, і ноги коротенькі, і шерсти не такі”» [2, с. 557]. Ревакович у своїх споминах подає важливу мікродеталь про вживання української мови в повсякденному житті родин греко-католицьких священників. Він визнає, що «я – хоч з дідів-прадідів Русин – говорив змалку лише по-польськи», а до часу виходу «Вечерниць» не вмів «добре мовити по-руськи».

Подібно ж про вживання української мови у своїх родинних традиціях напишуть у своїх спогадах маляр Корнило Устиянович та адвокат Степан Шухевич. Деякі з листів Реваковича є певним доповненням до споминів про Заревича. У листі від 12 березня 1917 року до Володимира Гнатюка Тит Ревакович повертався до історії видання газети «Русь»: «Коли редакція “Слова” видала в серпні 1866 року маніфест» до українців у Галичині під заголовком “Ми – Русські” і коли відкрито призналася до єдності з Москвою, тоді, мабуть, в Відні наказали намісникові Ґолуховському, щоби постарався о політичний український орган. Ґолуховський поручив видаванє такого органу під назвою “Русь” моїм добрим знакомим Федорови Заревичеви і Косцьови Горбалеви. Вони взяли собі до помочи Александра Могильницького, сина Антона (поета) і, відай, зразу Володимира Стебельського. Ґолуховський жадав, щоби “Русь” ведено в “польськім” дусі. Але Ф. Заревич, К. Горбаль, Александер Могильницький були занадто добрими українськими патріотами, щоби се вдіяли. Вони вели політику в “Руси” так, як добро українського народу вимагало. Так з тої причини, як і коли над то, і сконфісковано “Русь”, перестав уряд, а властиве в его імени Ґолуховський, “Русь” субвенціонувати, і тоді “Русь” упала, тим більше, що навіть народовці, на жаль, її не поперли, а редактори безсребренники були» [2, с. 239]. Мікродеталі цих спогадів є свідчен-

ням певної революції в суспільних уявленнях Галичини, уводять у простір тодішніх ідеологічних, національних нуртувань. Федір Заревич своїми «Вечерницями» вплинув на цілу ґенерацію української інтеліґенції (яких називали «вечерничниками») 1860-х років. Вони шукали “народовецьких” шляхів для поступу українського галицької спільноти. У 1860-х роках у священицьких родинах у Галичині проявлявся поділ на дві ґенерації, на два ідеологічні табори в українському середовищі: «твердих», «старорусинів», ідеї яких втіляться у москвофільство, та народовців. При цьому не слід забувати, що йшлося не просто про протистояння між батьками та дітьми, бо в обох таборах були представники різних поколінь. Старший табір, який формувався, зокрема, під впливом «Слова» Богдана Дідицького, і “вважав себе «історичною, твердою руссю», і молоде покоління народовців, прозиваних згідно “Вечерниками” і “Метниками”, зводили не раз суперечки про “букви й правопись”, а в дійсности – про наш літературний і національний розвиток на основі живої мови й національної окремішности й самостійности» [1, с. 77]. Про таке роз’єднання на табори Ревакович натякає й у своїх спогадах. Воно був однією з причин незгод між Федором Заревичем та чоловіком його рідної сестри Марії, отцем Стефаном Михалевичем. Письменник Олександр Кониський оповідав у листі з кінця липня 1887 року до Тита Реваковича про цьо-

го пароха-москвофіла: під час мандрівки Карпатами, у Славську, писав Кониський, я «був у Михайловича (отця Стефана Михалевича. – І. Н.), він казав мені показати йому паспорт і спитався, чи не шпiон ви [російський. – І. Н.]? А тоді вже розпечатав Ваш лист. Великий оригінал. Таких я ще не бачив». Ревакович у коментарі до цього листа додає: «Сусід мого батька», «парох у Славську, був завзятий кацап (себто твердий москвофіл. – І. Н.), і оригінал» [2, с. 557]. Донька рідного брата Федора Заревича – отця Миколи, пароха на Станиславівщині, Емілія, стане дружиною професора Степана Смаль-Стоцького, буде провідною постаттю українського жіночого руху на Буковині.

Звичайно ж, споминки Реваковича про Заревича є хоч невеликим, але важливим прикладом мемуарної літератури, яка зберегла дух тієї епохи.

1. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга. Нью-Йорк-Київ, 2004.

2. Сокіл В. Епістолярій Тита Реваковича. Львів: Інститут народознавства Національної Академії Наук України, 2019.

Усі посторінкові примітки і пояснення в тексті в квадратних дужках зроблені автором публікації. Примітки в кінці тексту належать Титові Реваковичу.

Публікацію Реваковичевих спогадів підготовлено за виданням:

Ревакович Тит. *До історії українсько-руського письменства. Споминки про Федора Заревича. «Правда»* 1889. Том II. с. 281-287.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

СПОМИНКИ ПРО ФЕДОРА ЗАРЕВИЧА

Федір Заревич родився р. 1835 в Славську, в Скільській верховні, де его отець Іван¹ був священником.

1854 року вигнали Федора з 8 кляси Самбірської гімназії враз з другими гімназіястами за якусь – як він мені мовив – дурницю, в котрій тодішній намісник Ґолуховський² видів небезпечний бунт руський*.

Покійний Ф. З. оповідав мені, що те, що его вигнано зі школи, так розлютило его вітця, що не хотів его більше до шкіл посилати.

Ф. З. не [за]кінчив вже студій; він спершу діюрунував³ кілька літ при суді повітовім в Долині, а потім практикував пару літ при лісництві в Долинських сторонах. То тривало аж до року 1862, коли его молода громада львівська покликкала на редактора літературної газети «Вечерниці»⁴.

¹ Іван Заревич (1808–1891) – священник Української греко-католицької Церкви, організатор українського громадсько-національного життя у Галичині. Був парохом, окрім Славська, у Церківній і Спасі (Долинський повіт), з 1858 і до смерті – у Княздворі (Коломийський повіт).

² Аґенор Ромуальд Онуфрій граф Ґолуховський (1812–1875) – польський аристократ (народився і похований у Скалі Подільській), випускник Львівського університету. Один із найвпливовіших політиків 3-ї чверті XIX ст. у Галичині. Багатолітній намісник Галичини (1849–1859, 1866–1868, 1871–1875), міністр внутрішніх справ Австрії (1860).

³ Себто виконував функції дрібного посадовця в суді.

⁴ «Вечерниць» – український літературний журнал. Виходив у Львові від лютого 1862 до червня 1863 року.

Видаваннем «Вечерниць» поклав Ф. З. враз з громадкою, що коло «Вечерниць» працювала, велику заслугу для літературного розвитку рідного нашого слова в Галичині і для освідомлення національного межи молодежу. Я сам тямлю, що коли читав «Вечерниці» – а власне в них якусь повість Федора Заревича (він писав під псевдонімом Юрко Ворона), – я дивувався красі руської мови; для зрозуміння мушу тут додати, що я, хоч з дідів-прадідів русин, говорив змалку лише по-польськи і ще не вмів в часі виходу «Вечерниць» добре мовити по-руськи.

«Вечерниці» мали ще і ту заслугу, що вони перші мали відвагу виступити проти тодішніх поваг⁵ в нашій молоденькій літературі, а то проти професора Якова Головацького і редактора «Слова» Богдана Дідицького⁶, перед котрими вся Русь Галицька клонилася.

Оба ті літерати стали зараз від початку 1850[-х] років, здається, під впливом професора московського університету Михаїла Погодіна, ширити гадки, що бесіда руська – є то попсований діалект бесіди російської і зачали нашу руську бесіду красну та звучну ломати й калічити на лад ніби російський, з чого вийшло те «русько-польсько-церковно-російське язичіє», котрим вся партія

давнійшого «Слова» а нинішньої «Червоної Руси» пише. Тоді, коли «Вечерниці» зачали виходити, панувало то «язичіє» в Галичині неоспоримо, і кожний добрий патріот руський старався, щоби якнайбільше так в письмі, як [і] в бесіді руській, усував вираження чисто руські, але загально зрозумілі, а замість того, щоби уживав слова, як напр.: господин (пан), изобрѣсти (винайти), когда (коли), ибо (бо), солнце (сонце), дом (дім) і т. п.

Кожний з нас тодішних студентів у висших клясах гімназії, виробляючи задане руське, думав по-німецьки, бо ми всего вчилися по-німецьки, і ті думки німецькі перекладав живцем, не вмючи добре по-руськи говорити, у слова, взяті із німецько-російського словаря Шміда, так, що в самій речі в кожному нашім руськім заданю вийшло невидане і нечуване «язичіє», однак ми студенти се в найліпшій вірі, як ми тоді мовили, вважали за найкращий «слог» нашої руської мови.

Отже ж, як ми нараз почули чисту рідну нашу бесіду в «Вечерницях», тоді теплим духом повіяло на нас, тоді ми дивувалися, як то можна в нашій бесіді всі хоч би и найвищі гадки красно й докладно виразити, тоді ми полюбили рідну нашу бесіду.

Для того ж то і Федора Заревича мусимо вдячно згадати за те, що він мав відвагу, стати на чолі редакції «Вечерниць» і визвати до борби всю тодішню публічну опінію руську в Галичині.

⁵ Авторитетів.

⁶ Богдан Дідицький (1827–1909) – галицький письменник і політичний діяч-мосвофіл. Редактор газети «Слово» у 1861–1871 роках.

Шкода, що «Вечерниці» виходили лиш 1^{1/2} року. Вину в тім поносять оба її редактори – спершу Федір Заревич, а потім Володимир Шашкевич⁷.

Але що би над міру і їх не обтяжувати, треба от що сказати: конституція австрійська, дана жовтневим дипломом р. 1860, а відтак лютовим дипломом р. 1861, застала нас русинів до життя конституційного, до самоуправи зовсім нездібних. Дарма, що жили тоді люди в певнім згляді в справі народній руській заслужені, як митрополит Григорий Яхимович, як офіціал архієпархії львівської Михайло Куземський, як професор університету Яків Головацький, як автор „Скиту Манявського“ Антін Могильницький, як дуже здібний, хоч впрочім космополіт і великий егоїст, єпископ-суфраган Спиридон Литвинович і другі, ми, русини, не мали тоді ані одного чоловіка, щоб зумів був поставити програму, як належить поступати, щоби розвиток руського народу двигнути, і котрий би станув на чолі народного руського руху.

Інтелігентні русини приходили лишень отілько до свідомости своєї народности, що знали, що вони не-поляки, дарма, що ще в великій часті інтелігентних родин руських помимо того пересвідчення говорено по найбільшій часті по-польськи, а лишень при публічних сходинах або при спільних забавах зачали вживати мови руської. Але

⁷ *Володимир Шашкевич (1839–1885), син поета, о. Маркіяна Шашкевича.*

щоб ті інтелігентні русини знали, що то значить: бути русином, щоби вони знали, що вони мають для здвигнення мас руських зробити, або що би дійсно ті маси в просвіті й добробиті двигали, о тім ледве хто з інтелігентних русинів в тоті часи подумав, а тим менше ледве хто в тім напрямі працював.

В часі настання конституції не було ліпше і між польською публікою в Галичині, дарма, що польська література в остатнім столітті великанськими кроками поступала, дарма, що поляки все мали богатирів – навіть міліонерів, що все, що польське, підпирали, дарма, що польська мова скрізь по всіх інтелігентних домах в Галичині – чи вони були польські чи руські – безперечно панувала. Отже ж, помимо всего того не було поміж польською суспільністю в Галичині в часі надання конституції провідної гадки, як взятися до зміцнення народного польського організму, як взятися до розвитку польського народу.

Вся робота патріотів польських і руських обмежалася в ті часи на тім, що одні і другі убиралися в маніфестаційні народні убрання**, що вигукували, що вони: русини або поляки, що кричали, шуміли і окілько можна було, як то кажуть, добре жили. Роботи реальної, житочної для загалу руського або польського, мало було.

Такою була тоді і молодіж університетська руська і польська в Львові, де життє крикливе національне руське і польське найбіль-

ше шуміло; таким було і дневникарство польське ві Львові, котре під проводом Янця Добрянського, сина руського шляхтича-хлопа з Хромогорб у Стрийським повіті, замість розвивати програму, як би то маси польські і руські в Галичині двигнути, і як би з тих мас утворити такі сильні, несхитні, народні, свідомі себе організми, як зробили чехи з чеських мас, корчемною лайкою лаяли русинів, німців і себе, а русинів найбільше за те, що не хотіли бути поляками. Про дневникарство руське нема що говорити, бо «Слово» Богдана Дідицького лише морочило русинам голову так званою обрядовщиною^{***}, котра була альфою і омегою в праці над розвитком руського народу в «Слові»; сам же редактор Богдан Дідицький жив на стороні дуже статечно й спокійно і не брав ніколи участі в подвигах кав'ярняних тодішніх героїв національних і руських ві Львові. А за «Вечерниці» і їх редакторів поговоримо власне.

Отже, свободу конституційну вихиснували русини і поляки в цілім краю, а особливо же ві Львові в той спосіб, що одні і другі, убравшись в народні убрання, йшли на побоевище, де старанним способом воювання герці виправляли, себто, де вигукували, кричали, шуміли, сварилися, а нераз і побилися.

Та громадка русинів, котра брала участь в тих герцях і до котрої належала живійша молодіж університетська руська і молоді літерати й публіцисти руські, що згромадилися коло «Вечерниць»,

назвала себе «старою Січею», буцім-то вони так боронили підупалих, але незатрачених прав руського народу, як колись славні завзятці-запорожці^{****}.

Те гуляще життя молодішої нашої громади з рр. 1861, 1862 й початку 1863 було причиною, що «Вечерниці», котрі спершу мали, як мені Федір Заревич оповідав, 600 пренумерантів, через нерегулярне видавання і через легкoduшність їх редакторів (спершу Федора Заревича, а потому Володимира Шашкевича), в половині 1863 впали.

Помимо того не відмовляю обом тим редакторам, як і їх ровесникам, патріотизму. Вони були горячі патріоти, а молодіж тодішня руська університетська відзначалася тоді взагалі таким горячим руським патріотизмом, що, дай Боже, що би все горів в нашій молодіжній той огонь любови до рідного народу, як у тодішній молодіжній. Згадаю тут лише пару імен тогочасних студентів університету, котрі відтак або своєю ученою або суспільною діяльністю широку славу собі здобули, або яко люди на становищах своїм чистіш характером і громадянськими заслугами високе поважане в товаристві займають, що би оцінити, які перли були межі тодішню молодіжню університетською ві Львові. Ось вона: пок. Корнило Сушкевич, Омелян Партицький, Данило Тяничкевич, Остап Левицький, Кость Горбаль, Юліян Целевич, Олександр Борковський, Григорій Кузьма,

Олександр Слюсарчук і т. д. Коли я восени 1863 записався на університет львівський, багато пізнав я з тої молодой громади; Федора Заревича вже тоді в Львові не було.

Будучи в дуже лихим положенню матеріальнім, виїхав він в скільську верховину, де жив у свого шваґра о. Стефана Михалевича⁸, священника в Головецьку. В тій гарній верховині пізнався я з Федором Заревичем зараз в зимі 1863/4 в домі моїх родичів в Волосянці. Дуже полюбив я его за его нічим незрушимий веселий гумор, его все цікаві дотепи, его світлий розум і за его гарний спів; его першого я почув в моім життю, як він гарно і докладно співав найрізномроднійші народні наші руські співанки; я не міг начудуватися розмаїтій мельодійности тих співів і не міг ся їх наслухати й доконувався тоді, що наша народна музика є то зовсім відрубний музикальний світ від знаної нам музики італьянської, німецької і інчих.

В товаристві такого високого настрою чоловіка, як покійний поет Микола Устиянович, котрий був тоді в скільській верховині священником в Славську, такого горячого патріота-ідеаліста, як звістний поет і артист Корнило Устиянович, і в товаристві інших добрих людей, щирих і любих русинів, пережив я з Федором Заревичем кілька літ в скільській верховині дуже приємно.

⁸ Стефан Михалевич (1821–1897) – парох у Головецьку і Славську на Скільщині. Одружений був із сестрою Федора Заревича Марією (пом. у 1897 р.)

В році 1867 покликав намісник граф Аґенор Ґолуховський Федора Заревича до видавання газети в руській мові, котру на урядові гроші удержував.

Федір Заревич, прибравши собі до помочи людей знаних з своєї здібности й щирого руського патріотизму, як Остапа Левицького, Костя Горбала, Олександра Могильницького (сина Антона), почав видавати «Русь». Метою тої газети було паралізувати вплив «Слова», котре в 1866 р., надіючись, що Росія займе зараз Галичину, скинуло з себе маску, в котрій до того часу ходило і оголосило, що русини а росіяни – то один і той самий нарід.

Знаючи добре, що намісник Ґолуховський, великий ворог народного розвитку русинів, чи вони були русини з партії «Слова» vulgo «москалі», чи вони були русини-народовці, завзяті вороги «русинів-москалів», догадуюся, що граф Ґолуховський бажав, щоби «Русь» була редагована в душі польським. Однак ж Федір Заревич не редагував «Руси» в душі польським, виступав навіть проти системи польської, котру тоді був гр. Ґолуховський заінавгурував в ряді в руській часті Галичини; з того поводу конфісковано «Русь» пару разів; Федір Заревич мав навіть процес прасовий, а граф Ґолуховський, помітивши, що Федір Заревич не той чоловік, якого він шукав, звинув «Русь», котра і року не виходила.

Федір Заревич став відтак урядником при асекурації в Львові. По

кількох літах стративши ту посаду, вернув назад у скільську верховину, де знов жив у свого шваґра о. Михалевича, котрий перенісся із Головецька до Славська.

Але вже не були тоді ті веселі для нас часи, як в роках до 1861. Одні з наших друзів повмирили, другі попереносилися з верховини скільської. Федір Заревич порізнився з своїм шваґром і стратив у него пристановище. Щоби на хліб заробити, став писарем громадським в Славську і заробляв при тім покутною адвокатурою. З того часу датує[ть]ся єго лист з дати Славсько 27./XI. 1873, що він писав до мене на Буковину, де я в Садагорі був судовим ад'юнктом. Кілька літ перед смертею Федора Заревича бачивсь я з ним лише дуже рідко й дуже коротко при нагоді, коли я навідувався часами до моїх родичів у Волосянку. Матеріальне положення Заревича ставало чим раз гірше; він покинув писарку громадську в Славську, де не міг вижити й переселився до Сколього, і там перебивався з покутної писарки і терпів недостаток. Тут помер передчасно 12 січня 1879 на запалення легких.

Шкода велика того великого а змарнілого таланту!

Підбуж в січні 1889.
Тит Ревакович

Примітки [Тита Реваковича]:

* Тоді вигнали кількох найліпших гімназистів 8-ої кляси, а професор руської мови, священник Гарасимович і господар кляси, професор⁹ Клеми стратили свої посади. Я забув, як мені пок[і]йний] Ф. З. оповідав, за що їх повиганяли, я звідувався у його товаришів: ті не могли мені дати вияснення; але жиє у Стрию адвокат д[окто]р Ілярій Бачинський (русин), котрий – будучи першим в клясі – був тоді враз з Ф. З. і другими вигнаний, – може сказав би він, що то був за «бунт руський».

** Застерігаюся, що би мене не осуджували, і що я противний уживанню народної одежи; я лише виступаю проти того, як патріотизм на народній одежі і починає, і вже на такій і кінчиться.

*** Для не-Галичан виясняю, що під обрядовщиною ми розуміли: «Слово» зачало писати, що наш обряд греко-католицький в Галичині в загалі в Австрії в русинів є попований латинськими додатками і наставало на то, щоби привернути первісну чистість обряду; напр., щоби не дзвонити під час служби Божої, як є відправа про тайну євхаристії, щоби замикати царські врата, щоби не клякати в церкві під час відправи тайни євхаристії, щоби попи носили рясу, колпак, бороду і вуса і довгі воло[с]ся і т. д. і т. д.

**** Ті часи тої «Січи львівської» повинен би добре описати славний товариш тої Січи, автор «Усієкієніє-ів» [«Утікачів» – пол. (Ред.)], професор реальної школи вп. Остап Левицький в Станиславові, бо він від початку до кінця брав участь в подіях тої Січи. Я ж прошу єго не гніватись за се на мене, що я се пишу; не пишу тому, що би якісь докори комусь робити, але пишу, щоби причинитися хоть трошка до пізнання новійшої нашої історії, а з сего буде корисна наука для будущини. Коли я восени 1863 прийшов з провінції на університет львівський, уже я «Січи» не застав, лише декотрих товаришів, от як двох покійних вже Яновичів, Володимира Бучацького, техника Н. Михайловича і пр., від котрих я про життє «Січи» дізнався.

⁹ Себто учитель.